

Григорій СТАРИКОВ (Київ)

**НАРИСИ НАТАЛІ ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО
ПРО МИКОЛУ ВАСИЛЕНКА У ФОНДАХ
ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ-МУЗЕЮ
ЛІТЕРАТУРИ І МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ**

Майже десять років тому, при перегляді в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ) опису фонду № 542 “Микола Василенко”, мені впав у вічі такий кореспондент Наталі Полонської-Василенко, як “Володимир Багалій”. Виявилось, що так розшифрували підпис Василя Базилевича (“В. Баз”). Цікава деталь: на самій справі є виправлення цієї помилки Ігорем Вербою, але до опису корективу вносити явно не поспішали. Продовжуючи знайомитись з описом фонду, звернув увагу на кілька варіантів нарисів Полонської-Василенко про її чоловіка – Миколу Василенка. Два з них є більш-менш цілісними студіями, а інші три, за винятком деяких повторів, є частинами розлогої праці. В цьому не важко переконатись, поглянувши на назви зошитів.

Зошит I (ЦДАМЛМ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 44. Машинопис; б/д; 536 арк.):

1. (Книга IV). 41 арк. 1890–1893.
2. 37 арк. Кружок И. В. Лучицкого “Бродники”.
3. 7 арк. Участие в конспиративной организации.
4. 30 арк. Научные занятия, архивные исследования.
5. 16 арк. Магистерский экзамен.
6. (II 6). 34 арк. не чит.
7. (II 1). Годы учительства.
8. (II). 21 арк. (Общество Нестора-летописца).
9. (II 3). 28 арк. Общество грамотности.
10. (II). 20 арк. (поездка за границу).
- 10а. (II 4). 26 арк. (общественная деятельность).
11. (II 6). Вторая половина 90-х гг.
12. (III 1). 33 арк. Глава 1. Уход от учительства.
13. (III 3). 105 арк. (общественная деятельность 1900-х гг., издание “Киевских откликов”).
14. (III 3). 87 арк. (общественная деятельность 1900-х гг., издание “Киевских откликов”).

Зошит II (ЦДАМЛМ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 45. Машинопис; б/д; 494 арк.):

1. (III 4) 30 арк. Суд.
2. (III 5). 44 арк. Кресты.
3. (IV 1). 22 арк. Магистерский экзамен.
5. (IV 2). 62 арк. Приват-доцентура.

6. (IV 6 б). 31 арк. Издание источников.
7. (IV 7). 75 арк. Модзалевский.
- 7а. (IV 10). 17 арк. (Модзалевский).
- 7а. (IV 8). 31 арк. Научное общество.
8. (IV 9). 45 арк. Общественная деятельность.
9. (IV II). 14 арк. Украинский вопрос.
10. (IV 4а). 46 арк. Литературная деятельность. Словарь.
11. 28 арк. (20-е гг. письма Слабченка).
12. (IV 3). 30 арк. Адвокатура.

Зошит III (ЦДАМЛМ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 46. Машинопис; б/д; 505 арк.):

1. 13 арк. Попечительство.
2. 43 арк. Товарищ министра.
3. 35 арк. 1919.
4. (VI I). 45 арк. Вступление в кабинет гетмана.
5. (VI 2). 21 арк. Средняя школа, университеты.
6. (VI 3). 9 арк. Академия наук. Библиотека.
- 10а. 24 арк. Академия наук.
8. (VI I). 17 арк. Профессорская деятельность. (1920–1923).
9. 51 арк. Комиссия по реализации Рижского договора.
10. (VI 10). 15 арк. Литовская метрика.
11. (VI 4). 69 арк. Комиссия для изучения истории западно-русского и украинского права.
12. 10 арк. Редакторство “Записок III Відділу”.
13. 3 арк. Научная работа. (январь 1926 г.)
14. 19 арк. Общество нестора-летописца. (20-е годы XX в.)
15. 12 арк. Грабариада. (правовед Б. Э. Грабарь, зазывание его в Академию)
16. (VII). 26 арк. Реформа. (Новый устав Академии наук).
17. (VII). 60 арк. Болезнь.

Тобто маємо повноцінну розвідку, яка нараховує більше 1,5 тисячі машинописних аркушів і чекає на свого упорядника. Характерно, що Микола Василенко був однолітком Михайла Грушевського і цього року йому також виповнюється 150 років від дня народження. В Сумах, завдяки декомунізаційній політиці, частина вулиці Радгоспної перейменована на честь Миколи Василенка. Мабуть, цим перелік заходів з ушанування талановитого організатора української науки й одного з найбільш глибоких та ретельних дослідників економічного та юридичного устрою Гетьманщини і буде вичерпаний.

У пропонованій публікації представлений найменший за обсягом нарис. Він написаний не раніше жовтня 1935 р., після смерті Миколи Василенка, і не пізніше вересня 1943 р., коли Наталя Полонська-Василенко виїхала з Києва. Він є ширшим за надрукований у “Спогадах” дослідниці варіант¹. Завдяки доброму збереженню машинопису вдалося прочитати й ті рядки, які були закреслені автором (їх подано в тексті курсивом). Через подвійну косу риску проставлено аркуші оригінального документа. Стилiстику та правопис автора передано з мінімальними змінами, внесено деякі пунктуаційні правки для кращого сприйняття тексту (оформлення прямої мови тощо); скорочення та явні пропуски розкрито у квадратних дужках, описки виправлено без застережень.

¹ Полонська-Василенко Н. Спогади. – К., 2011. – С. 366–391.

ДОКУМЕНТ

Н. Д. Полонська-Василенко

**Микола Прокопович Василенко
1866–1935
Матеріали до біографії**

Микола Прокопович Василенко народився 2 лютого (ст. ст.) 1866 р. в селі Есмані Глухівського повіту Чернігівської губернії¹. Батько його, Прокопій Іванович, мав там невеликий хутір, коло 100 дес[ятин] землі. Він користувався славою доброго господаря; сусідні поміщики часто запрошували його управляти їх маєтками, напр[иклад,] Туманські², Судієнки³. Це була людина розумна, чесна, з великими юридичними та адміністративними здібностями; його юридичні поради цінилися його сусідами, які часто доручали йому переведення складних справ *в різних суперечках, розмежуваннях тощо*, хоч він і не мав юридичної освіти.

Василенки жили в патріархальних умовах, які нагадували *взагалі* життя старосвітських поміщиків. *В Есмані було багато дрібних поміщиків “полупанків”, козаків, колишніх кріпаків.* //1

Дитячі роки Мик[оли] Прок[оповича] були тісно зв'язані з життям Есмані; він захоплювався сільськими працями та розвагами; косовиця, жнива, табуни, сільські пісні, старовинні розваги: “коза”, “щедрування” тощо захоплювали його *життя*. Першими товаришами його дитинства були сільські хлопчики. Це була та стихія, в якій закладалися підвалини майбутнього його світогляду, Мик. Прок. демократизму, його любові до українського народу та природи.

Мик. Прок. був старший син; крім нього в родині було ще три сина та дві дочки. Родина Василенок була дружня: батько й мати, Тат'яна Дмитрівна, усе життя своє вкладали в своїх дітей, не зважаючи на дуже скромні кошти, всім дали освіту, *і, як кажуть, “вивели в люди”*. Мик. Прок. *зокрема* був близький до батьків і вживав усіх заходів, щоб допомагати їм в господарстві, в утриманні родини. Щороку, до самої революції (*мати померла р. 1909, батько – р. 1911*) він проводив в Есмані літні та зимові канікули, з захопленням працював на пасіці, відпочивав від *міської* наукової та громадської роботи. До //2 Есмані Мик. Прок. перевозив найкоштовніші рукописи й свій великий архів, який постраждав у Києві підчас трусу р. 1906. Усе це загинуло підчас революції.

Середню освіту здобув Мик. Прок. з початку в глухівській прогімназії – *гімназії там ще не було. Роки навчання дали йому баг життя. Довелося йому жити приват.* По закінченні прогімназії Мик. Прок. вступив до полтавської класичної гімназії й пройшов там курс VII та VIII класів. //3

Ці два роки він проживав у родині присяжного повіреного Петра Григоровича Васькова⁴, близького приятеля і *далекого* родича його батьків, П. Г. Васьков був *дуже* інтернаціональна постать. Він працював спочатку як судовий урядовець і тут зустрівся з О. М. Лазаревським⁵, з яким підтримував дружні стосунки *до смерті*. Незадоволений урядовою судовою діяльністю, він перейшов в адвокатуру і став популярним адвокатом в Полтаві. Він був *дуже* освіченою людиною, багато читав, мав гарну бібліотеку. Він дуже полюбив Мик. Прок. і мав великий вплив на його дальший розвиток. Уся родина Васькових стала близькою й дружньою для нього, по закінченні гімназії, вже студентом, Мик. Прок. відривав час від свого перебування в Есмані, щоб відвідати Полтаву.

Мик. Прок. закінчив гімназію у 1884 році, як раз тоді, коли в університетах запроваджено було новий суворий устав, до якого молодь ставилася гостро негативно. Тому Мик. Прок. //4 вирішив вступити до Дорпатського університету⁶, єдиного, якого не торкнулася реформа. На це рішення впливали ще поради доктора Мейера, вихованця Дорпатського університету, який звертав увагу Мик. Прок. на винятково високий в науковому відношенню медичний факультет в Дорпаті і дав листа до декана цього факультету, проф. Штида⁷. Мик. Прок. вступив на медичний факультет Дорпатського університету в 80-х роках ще зберігав усі риси німецького середньовічного університету і користався широкою автономією. Життя всього Дорпата було тісно зв'язане з університетом, і престиж університетського начальства, ректора, деканів, професорів визнавався у цілому місті. Студенти жили своєрідним життям, мали свої корпорації, сувору товариську дисципліну, традиції, які йшли з середніх віків. Студентів російського та українського походження було не багато, й вони об'єднувалися в окреме “товариство”.

Наприкінці 80-х років в Дорпатському університеті царський уряд почав переводити русифікацію: вводити російську мову *викладання*, призначати російських професорів, порушуючи цим права автономії, переводити з російських університетів //5 студентів. В наслідок русифікаційних заходів уряду університет почав занепадати. Кращі професори-німці покинули його й переїхали до Німеччини. Призначені російські професори здебільшого не були здатні замінити їх: це були або зовсім молоді, що тільки починали професорську діяльність, або мало обдаровані, яким не пощастило в інших університетах. Протягом кількох років Дорпатський університет, який вважали раніш за один з кращих в Європі, перетворився на другорядний російський університет.

Мик. Прок. не довго пробув на медичному факультеті, його більше цікавили історичні дисципліни, й він перейшов на історичний факультет. Він почав працювати у проф. О. Г. Брікнера⁸, який читав російську історію. Мик. Прок. став його кращим учнем, його “nachschlagebuch”*. Під його керівництвом написав він першу велику роботу, присвячену земським соборам, яка була призначена до друку, але не надрукована у зв'язку з виїздом професора //6 Брікнера за кордон.

В Дорпатському університеті Мик. Прок. заняв видатне становище. Він був *майже* весь час секретарем, а пізніш – головою товариства російських студентів і користався серед них *великою* пошаною. Не обмежуючись самою наукою, Мик. Прок. цікавився політичними питаннями. На той час Дорпатський університет жив ліберальнішим життям, ніж російські університети. В його бібліотеці виписували й видавали студентам літературу, яка була заборонена у Росії (*Маркс, Енгельс, Ласаль⁹, Драгоманов¹⁰, тощо були цілком приступні студентам*). Серед товаришів Мик. Прок. були “народовольці”, які *приховували від нього свою партійність, зважаючи на його наукову діяльність, яку він вже ...останніми роками в Дорпаті збільшувалися політичні течії, у зв'язку з тим, що, маючи на меті русифікувати університет, уряд почав переводити до Дорпату студентів, //7 звільнених з російських університетів за політичну “неблагонадійність”*. Вони поширювали в Дорпаті революційний настрій й вели соціалістичну агітацію.

В Дорпаті, на чужині, відірваний від батьківщини, Мик. Прок. усвідомив те, що з дитячих років було його стихією, свій нерозривний зв'язок з Україною. Він почав

* Довідник (нім.). – Прим. Г. С.

Нариси Наталі Полонської-Василенко про Миколу Василенка у фондах...

захоплюватися історією України, літературою, мовою. Велику ролью в його знайомстві з історією України відіграли праці О. М. Лазаревського.

Мик. Прок. поставився негативно до русифікації університету, його ставлення до цього питання було відомо кураторові шкільної округи проф. Капустіну, який не дав згоди залишити його стипендіатом для підготовки до вченого звання.

Довелося Мик. Прок. шукати іншого університету, але це було дуже складне завдання: кожен університет мав своїх кандидатів. Кінець кінцем Мик. Прок. вирішив переїхати до Києва і тут попрацювати в галузі історії України під керівництвом видатних фахівців і скласти магістерський іспит. *Обираючи Київ, він керувався двома причинами – по-перше, приваблювала його...*

В жовтні 1890 р. Мик. Прок. приїхав до Києва, де не знав нікого особисто, //8 але мав рекомендаційні листи від проф. Брікнера до проф. В. С. Іконникова¹¹ та від П. Г. Васькова до О. М. Лазаревського та В. М. Шугурова. В листі до Шугурова Васьков писав так: “Я певен, що Ви протягнете дружньо руку цій чарівній людині... Як би Ви знали, що це за чудова людина... Я певний, що згодом подякуєте мені за таке освіжаюче знайомство” (1890 р., арх[ів] М. П. Василенка).

У Києві Мик. Прок. дістав дозвіл відвідувати університетські лекції та семінари проф. М. Ф. Владимирського-Буданова¹², В. Б. Антоновича¹³, В. С. Іконникова, І. В. Лучицького¹⁴. Він завзято почав вивчати джерела історії України, працювати в архівах і підготовлюватися до магістерських іспитів. В той же час він захоплювався громадським та політичним життям, і ця двоїстість – між наукою та громадським життям залишилася у нього майже до останніх років життя. //9

Найближчі особисті й наукові стосунки склалися у М. П. Василенка з О. М. Лазаревським. *Він давно, ще з Дорпатського університету, захоплювався його працями з історії України і тепер у Києві.* Не зважаючи на різницю в віці, між ними утворилися близькі приятельські зв'язки. Глибоко шануючи О. М. Лазаревського як дослідника, М. П. Василенко вважав себе за його учня. В той час, як М[икола] П[рокопович] приїхав до Києва, О. М. Лазаревський посідав виключне становище в наукових колах Києва: не зв'язаний з офіційною наукою (він був член київської судової палати), він користався великим авторитетом в наукових колах, був фактичним редактором “Киевской старины”, і його будинок являв значний науковий осередок київського життя. Тут М. П. Василенко познайомився в перші дні прибуття до Києва з видатними науковими та громадськими діячами – О. І. Левицьким¹⁵, П. І. Житецьким¹⁶, В. П. Науменком¹⁷, О. К. Трегубовим¹⁸, Є. О. Ківлицьким¹⁹, В. О. Мякотіним²⁰, ін.

Всі ці особи були головними співробітниками та членами редакції “Киевской старины”. Мик. Прок. негайно був втягнутий в інтереси цього журналу, брав близьку участь в редагуванні //10 його та став співробітником і залишався ним до ліквідації “Київської Старини”.

“Київську Старину” видавало товариство “Стара Громада”, яка об'єднувала старіших українських громадських та наукових діячів. Мик. Прок. незабаром став членом її і не покидав її до кінця: вже незадовгий час до його смерті р. 1934, коли у Києві залишилося лише три члени “Громади” – він, Л. М. Старицька-Черняхівська²¹ та О. Г. Черняхівський²².

Другим значним осередком розумового життя у Києві на початку 90-х років був гурток проф. І. В. Лучицького. На той час Лучицький був в zenіті своєї наукової діяльності. Свої праці з історії західної Європи, які дали йому європейське ім'я, він поєднував з глибоким інтересом до історії України – працював над історією сябрів

на Україні, вивчав Рум'янцевський опис²³ тощо. І. В. Лучицький, не обмежуючись науковою діяльністю, брав участь у громадському житті, був гласним //11 повітового золотонішського, губерніяльного полтавського земства та київської міської “Думи”. Господа Лучицького була європейським салоном у Києві, й ніхто з наукових, літературних або громадських “знаменитостей”, що відвідували Київ, не обминали проф. Лучицького: широкій популярності його господи сприяла літературна діяльність його дружини, М. В. Лучицької²⁴, відомої перекладачки з скандинавських мов. Біля І. В. Лучицького гуртувалося багато його учнів, які згодом посіли значні місця в науці – Д. М. Петрушевський²⁵ (академік Рос[ійської] Академії Наук), В. К. Піскорський²⁶ (проф. Казанського університету), а також історики України – Н. М. Молчановський²⁷, В. О. Мякотін, Є. О. Ківлицький, П. В. Голубовський²⁸.

Гурток київських вчених та учнів Лучицького мав жартівливу назву “бродників” почасти через те, що вони любили робити екскурсії в околицях Києва, почасти через те, що збиралися в різних місцях, серед них панували не лише наукові інтереси, а поруч з ними і громадські, з великим нахилом до революційних ідей. В листі до В. О. Мякотіна р. 1898 М. П. Василенко писав: “Пам’ятаєш, як ми хотіли за допомогою бродників перегорнути весь світ?” //12

Року 1893 Лучицький поїхав за кордон, в наукове відрядження, і гурток “бродників” розпався. Були для цього й інші причини: переїхали до Варшави Петрушевський, до Казані – Піскорський – обидва здобули там катедри, став рідше приїздити до Києва Мякотін.

Проте і надалі члени цього гуртка відігравали важливу роль в київському житті. Значна частина громадських діячів Києва 90-х років була тісно зв’язана з цим гуртком, вони працювали в “Обществе содействия народн[ому] образованию”, “Обществе грамотности”, тощо. Мик. Прок. брав участь в обох товариствах, зокрема “Обществе грамотности”, яке підчас його роботи там значно поширило свою діяльність: були школи для дітей й дорослих, влаштовували прилюдні популярні лекції, концерти, спектаклі і т.і. Мик. Прок. брав жваву участь в його роботі як лектор, як член різних комісій, в тому числі будівельної, при будівнанні власного будинку “Общества грамотности” на Вел[икій] Васильківській, з великим театральним приміщенням; там пізніш грала трупа М. К. Садовського²⁹.

В гуртку Лучицького Мик. Прок. зав’язав тісні дружні зв’язки, які не поривалися до самої смерті: з Мякотіним, Ківлицьким і зокрема //13 з невісткою Лучицьких М. М. Требінською³⁰.

З занепадом “бродників” значення об’єднуючого центра поступового громадянства перейшло до Мик. Прок. Брат його, Костянтин Прокопович³¹, який р. 1895 вступив до університету і оселився у Мик. Прок., так описував його життя: “Коли я приїхав до Києва, компанія «бродників» вже розпадалася... Більша частина членів, що залишилася у Києві, брали участь в місцевому громадському житті; вони входили головним чином в ті різного роду «ініціативні групи», які мали метою впливати на громадськість і сприяти її розвитку, і утворювати такі осередки, які притягували б до себе поступові елементи київського суспільства... Складання усякого роду проектів здебільшого відбувалося на квартирі мого брата. В дні таких засідань наша напівпорожня їдальня наповнялася різним людом... Так я міг стояти в курсі усіх громадських закладів... На цих зібраннях познайомився я з рядом громадських діячів Києва – с проф. Лучицьким, Є. Д. Синицьким³², В. Ф. Александровським³³, Н. М. Молчановським, В. П. Науменком, Л. С. Личковим³⁴, Є. О. Ківлицьким і інш.”.

Нариси Наталі Полонської-Василенко про Миколу Василенка у фондах...

Тут зародилися легальні та нелегальні гуртки, газети, збірники, //14 дружні відношення, зв'язки, які не припинялися до самої смерті одного з друзів – з В. О. Мякотіним, Є. О. Ківлицьким, П. Т. Матюшенком³⁵, *М. М. Требінською*. З В. О. Мякотіним Мик. Прок. відразу тісно здружився, вони працювали разом в київських, чернігівських та харківських архівах, в один час почали захоплюватися політичним та громадським життям, обидва заплатили за це захоплення роком ув'язнення. Велике, *надзвичайно* цікаве листування їх являє велику увагу для історії української культури. З Є. О. Ківлицьким Мик. Прок. дружив до самої його смерті за часів революції – це був відомий київський педагог, історик, співробітник газет, де він працював разом з Мик. Прок. П. Т. Матюшенко був гарматний полковник, служив у київському арсеналі і був звільнений після подій 1905 р. Матюшенко був відомий педагог, фізик, викладач київських гімназій, людина блискуча, з гарячим революційним темпераментом, він брав участь во всіх київських закладах поступового характеру й був розстріляний на початку 20-х рр. *М. М. Требінська, видатна, розумна, жвава, інтересна жінка грала помітну роль в київському культурному житті 90-х рр. XIX ст. //15*

Перші роки київського життя Мик. Прок. *повністю присвячені науковій праці*. Він готувався до магістерських іспитів, разом з М. С. Грушевським³⁶ та І. П. Івановим, збирав матеріали для своєї дисертації на тему: “Землеволодіння на Лівобережній Україні в XVII–XVIII стол.”. Для цього їздив в архіви Чернігова, Полтави, Харкова, здебільшого спільно з Мякотіним. Наприкінці 1892 р. Мик. Прок. почав складати магістерські іспити, але скласти останнього не зміг через хворобу. По закону магістерського іспиту не можна було відкладати, ні повторювати. Тому всі складені іспити пропали марно. Це була справжня катастрофа для Мик. Прок. Довелося залишити мрії про наукову діяльність, про вчену кар'єру й шукати інших шляхів. Він узяв лекції по історії в жіночій Фундуклеївській гімназії³⁷ та російської мови в кадетському корпусі. Матеріальні справи його були дуже скрутні: доводилося допомагати батькам. Між тим єдиним джерелом, //16 крім лекцій, було співробітництво в Енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона³⁸, де він писав багато статей з історії України та Росії. Учитель гімназіяльний з М. П. Василенка був дуже хороший, він багато давав своїм учням, але середня школа не задовольняла його, і з першого року Мик. Прок. мріяв залишити вчительство. Його втомлювало щорічне повторення того ж самого, підготовка до лекцій, іспити.

Лише через 10 років, в 1903 р., Мик. Прок. знайшов можливість покинути середню школу і з того часу багато років прожив без сталого заробітку, головним чином літературною працею.

Наприкінці 90-х років Мик. Прок. вже здобув наукове ім'я як дослідник історії України. Багато з його статей в Енциклопедичному словнику мали характер суто науковий і не втратили свого значення до наших часів – як, напр., “Козаки”, “Магдебургское право”, “Суды в Малороссии”, “История Малороссии”, “Посполитые”, “Литовско-русское государство”, “Малороссийская старшина”, “Уния и униатская церковь”. В “Киевской Старине” були надруковані //17, не рахуючи значного числа рецензій і дрібних заміток, ґрунтовні дослідження – “К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя” (з *приводу статті Мякотіна*) р. 1894, “Бодянский и его значение для изучения Малороссии” (1900), “Первые шаги по введению положения 1861 г. в Черниговской губернии” (1901 р.). В той же час М. П. Василенко багато уваги приділяв збереженню та виданню джерел історії

України. Завдяки його заходам до Київського університету було передано багату рукописну збірку М. Судієнка, а до К[иївського] Центрального Архіву Давніх Актів велика збірка монастирських архівів з Чернігова. Протягом 90-х років він надрукував низку “Генеральних следствий” 1792 р. – Киевского полку (в К[иевских] Чтеніях [в] Истор[ическом] Обществ[е] Нестора-Летописца, кн. VII), Гадяцького полку (в “Трудах Полтавского Статистич[еского] Комитета за 1899 г.”), *Нежинського та Чернігівського полків (в Земск[ом] Сборн[ике] Черниговском за 1905 р.)*. Крім того, розпочав видання “Материалов для //18 истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии”. Перший том вийшов р. 1901, другий – 1902, третій – р. 1909. В першому томі було надруковано “Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка”, в третьому – Чернігівського.

Звільнившись від гімназійних лекцій, Мик. Прок. здобув посаду члена “попечительства о народной трезвости” та секретаря губернського статистичного комітету. Ці посади приваблювали тим, що там не треба було витратити повний робочий день, і вони залишили багато вільного часу для наукової праці. Посада секретаря статистичного комітету цікавила його ще й тим, що він хотів використати видання комітету “Памятные книжки Киевск[ой] губ[ернии]” для вміщення розвідок з історії та фольклору України. В книжці за 1904 р. було вміщено статтю В. М. Доманицького³⁹ “Лирники”. Але року 1905 він примушений був залишити посаду: новий губернатор Савич поставився негативно до українських тенденцій Миколи Прокоповича. //19

Для цього ставлення представника адміністрації у Києві були також і інші причини. Чим далі, тим більше Мик. Прок. захоплювався політичною діяльністю, тим визвольним рухом, який щороку зміцнювався на Україні, і зокрема у Києві. В спільному прагненні покласти край самодержавству сходилися представники поступових течій різних груп населення, і Мик. Прок. з перших років перебування у Києві став помітною особою в таборі опозиції урядові. Ще на початку 90-х років він належав до конспіративного гуртка д-ра Фокіна⁴⁰, близького до народовольців, але незабаром розчарувавшись в ньому, вийшов. Разом з ним там були членами його товариш по Дорпатському університету Є. Д. Синицький, відомий в майбутньому В. Я. Железнов.

На початку ХХ [ст.] у Києві заклалася група “Освобождение”, до якої належало чимало людей, а керівництво належало до гуртка, який складався з Б. О. Кістяківського⁴¹, В. В. Водозова⁴², С. М. Булгакова⁴³, Н. А. Бердяєва⁴⁴, Ю. Н. Вагнера⁴⁵, В. Я. Железнова і мене. Тоді-таки влаштовано було перший у Києві політичний банкет у літературно-артистичному //20 товаристві 20 листопада 1904 р., на якому вперше в Києві було публічно заявлено вимогу конституції – так згадував цю добу сам Мик. Прок. в некролозі Б. О. Кістяківського. Квартира Мик. Прок. була наче штабом, в якому розроблялася програма діяльності гуртка, вироблялися деталі банкету, намічались промовці тощо. В. Я. Железнов, автор цієї промови про конституцію, тоді приват-доцент київського університету, заплатив за цю промову катедрою у Києві й переїхав до Москви, багато інших теж постраждали за участь у банкеті й потрапили в розряд “неблагонадійних” осіб. //21

З 1903 року починається публіцистична діяльність Мик. Прок. Ще раніш, р. 1894 гурток київських громадських діячів з проф. Лучицьким на чолі почав редагувати

* Завданням “попечительства” було організувати розумні розваги для населення як засіб боротьби з пияцтвом: воно влаштовувало чайні, в яких улаштовували прилюдні читання, чарівні ліхтарі, бібліотеки тощо. – *Прим. Н. П.-В.*

Нариси Наталі Полонської-Василенко про Миколу Василенка у фондах...

газету “Киевское Слово”, при чому фактичним редактором був М. Пр[окопович] В газеті брали участь В. П. Науменко, Є. О. Ківлицький, В. К. Піскорський, Є. Д. Синицький та інші. Газета видавалася лише 3 місяці, але дала співробітникам чималий досвід в газетній справі. Року 1903 ті ж особи взяли участь в виданні нової газети “Киевские Отклики”, яку незабаром придбали у власність, на пайових засадах. Крім них в газеті брали ближчу участь Г. В. Александровський, В. Л. Беренштам⁴⁶, С. О. Буда⁴⁷, В. [В]. Водовозов, С. О. Єфремов⁴⁸, В. Я. Железнов, Я. К. Імшенецький⁴⁹, В. Г. Короленко⁵⁰, Л. С. Личков, М. М. Могилянський, К. М. Оберучев⁵¹, Т. І. Осадчий⁵², О. Ф. Саліковський⁵³, І. М. Стешенко⁵⁴, І. Л. Шраг⁵⁵, А. І. Ярошевич⁵⁶, С. І. Яремич⁵⁷, фактичним редактором газети був М. Прок.

“Киевские Отклики” являли собою цікаве явище в київському громадському житті. Газета об'єднувала українських діячів поступового напрямку; широка програма забезпечувала //22 їй велику популярність, зокрема підчас визвольного руху 1904–1905. Один з співробітників газети, М. М. Могилянський так описував перше враження від редакції на весні 1904 р.: “Редакція робила вражіння Запорозької Січі, а ще краще – первозданного хаосу. В численних великих апартаментах, не виключаючи кабінетів редактора та секретаря, товпилося безліч люду, який не мав жодного відношення до газетної роботи і збіравшогося, щоб побалакати. Важко було навіть розібратися у цьому натовпі – хто тут працює, з ким треба починати ділові розмови?” (спогади, рукоп[ис]). Редакція газети стала осередком, куди приходили люди просто, щоб поінформувати або здобути інформації з громадського та політичного життя, обмінятися думками, порадитися. Разом з тим зростав і тираж газети – р. 1905–1906 вона мала 13 тисяч постійних передплатників – більше, ніж всі інші київські газети того часу, не рахуючи роздрібного продажу. Мик. Прок. з захопленням віддався газеті, покинув для неї навіть наукову роботу. Тут друкував він “наукові статті”, бібліографічні огляди, рецензії, науково-популярні, публіцистичні статті тощо. Матеріально справи газети стояли дуже кепсько, пайовики не мали капіталів. [?] боргів, щоб сплатити внески, але не //23 зважаючи на це, газета мала постійний контингент співробітників, з захопленням працюючих в ній.

З перемогою реакції р. 1906 становище газети погіршилось: цензор Сидоров переслідував її, руйнував матеріально штрафами, конфіскаціями окремих номерів. *Підривала також конкуренція...*

Року 1906 М. П. Василенка як редактора було притягнуто до правової відповідальності за передрук з газети “Полтавщина” статті про події в м. В[еликі] Сорочинці, де радник полтавського губ[ернського] правління Філонов зробив “екзекуцію” селян. Передруковано було обурений “відкритий лист” до Філонова редактора “Полтавщини” В. Г. Короленка. Притягнуто було до суду й Короленка. Це була доба, коли одного за одним притягали до суду редакторів прогресивних газет – в тому числі були притягнуті проф. Лучицький як редактор “Свободной мысли”, О. Ф. Кістяківський як тимчасовий редактор “К[иевских] Откликов” та інші, але здебільшого суди закінчувалися більш-менш благополучно. Сподівався на такий кінець і Мик. Прок. Засідання Судової Палати 10 [обірвано] 1907 р. винесла М. П. Василенку вирок – ув'язнення на 1 рік. //24

Треба було вжити заходів, щоб забезпечити існування на далі. Як політично-засуджений М. Пр. Василенко не міг обіймати державні посади, історична освіта не давала можливості заробляти приватними роботами, крім лекцій. Він вирішив скласти іспити в правничій державній комісії й здобути диплом правника. В осени 1907 р.

він склав іспити в державній комісії Новоросійського університету і в січні 1908 р. був затверджений в званні помічника присяжного повіреного. З осені 1908 р. Мик. Прок. почав відбувати свій термін ув'язнення. Обрали для цього “Хрести” в Петербурзі, де камери були “одиначки” – це давало право на зменшений термін – замість року він мав просидіти лише 9 місяців. Крім того “одиначка” позбавляла від примусових сусідів і давала можливість працювати. Мик. Прок. задалегідь зголосився з професорами й вирішив підготуватися до магістерських іспитів.

Тюрми в той час були переповнені політичними в'язнями. Засуджені чекали місяцями “черги”, і лише завдяки протекції //25 М. Пр. “сів” в Хрести 18 жовтня 1908 – він хотів якомога швидше закінчити це. В “Хрестах” був ще звичайний устрій: утримання було за кошти ув'язненого: за його рахунок йому приносили обід, лише хліб та гарячу воду для чаю давали від “Хрестів”. Життя йшло точно встановленим порядком, за годинником. При “Хрестах” була хороша бібліотека з белетристикою та старими часописами (*навіть сучасні газети не можна передавати*). З “волі” не доводилося приносити нічого істивного, але наукову літературу можна одержувати в необмеженій кількості. У неділю дозволялися побачення (С. В. Русова⁵⁸, Мякотіні відвідували його регулярно, приїздили й кияни); в'язень міг написати 4 листи на місяць, але одержувати міг скільки завгодно. Тиша, примусовий спокій, порядок утворили для Мик. Прок. умови, сприятливі для наукової роботи. Він писав з “Хрестів” М. М. Требінській: “Лише тепер я почав розуміти, що окремі люди могли цілком відійти від життя в аскетизм, наукову працю. Виявилося, що це навіть не тільки можливо, а навіть не так важко //26 призвичаїти себе, переважно до останнього... Існують різні натури: одні добре привчаються на волі, інші – в неволі, та й не цілком” (22 лютого 1909 р.). Цей лист дуже характерний для Мик. Прок. Лише примусово ізольований від громадського життя, він міг цілком віддати себе науці... І все ж таки мрії його малювали йому не лише його затишний кабінет на Тарасівській вулиці з великим письмовим столом та кипами книжок, а бурхливе громадське життя, в яке він хотів знов “окунутися”.

В липні закінчився термін ув'язнення, і Мик. Прок. покинув “Хрести”, *вже цілком готовий до магістерських іспитів*. Воля, яку він так нетерпляче чекав, зустріла його великим нещастям: за кілька днів до його звільнення померла наглою смертю його мати. Він дуже важко переніс цю втрату.

Воля зустріла Мик. Прок. матеріальними труднощами. Він не урахував, скільки коштуватиме перебування в “Хрестах”, і мусив зробити борги. Треба було тепер спішно шукати заробітків. Довелося здобувати кошти літературною працею, що забирало багато часу й примушувало //27 відкласти магістерські іспити. Спішно Мик. Прок. почав писати статті – “Прикрепление крестьян в Малороссии” та “Крестьянский вопрос в юго-западном крае при Николае I” – на замовлення редакції юблійного видання “Великая реформа”, та великі статті для російського видання “Всемирной истории” Пфлуга і Гартунга⁵⁹: тут він вмістив “Очерк русской истории с 1506 до 1814 г.” та “Литовско-русское государство и Украина” – разом около 400 сторінок. Крім того він друкував чимало статей в “Киевских Вестях”, що замінили “Киевские Отклики”, та в “Киевской Мысли”. Для заробітку Мик. Прок. знов почав писати статті в словниках Граната⁶⁰ та Брокгауза і Єфрона в новому виданні.

Лише в 1910 році склав він магістерські іспити і на початку 1911 року прочитав вступні лекції, які давали права на приват-доцентуру. Здавалося, вже не було перешкод на шляху до наукової діяльності. В листі до В. Л. Модзалевського⁶¹ Мик. Прок.

Нариси Наталі Полонської-Василенко про Миколу Василенка у фондах...

писав про своє тверде рішення присвятити свої сили науці: “Я цілком і безповоротно повернувся до науки; як би не склалося моє життя, я вже не відвернуся від неї і помиратиму в обіймах з нею. Після всіх кохань – це //28 моє останнє кохання: і я залишуся вірним йому до могили”. Але життя не дало здійснити обіцянку.

Влітку 1911 року в Полтаві були організовані земством курси для земських вчителів; викладати курс історії України було запрошено Миколу Прокоповича. Не відразу здобуто було дозвіл адміністрації, але все ж таки лекції відбулися з значним успіхом, проте їм довелося відіграти негативну роль в дальшому житті Мик. Прок.

На початку ХХ стол[іття], з розгортанням українського руху рівнобіжно з ним ширилася антиукраїнська пропаганда. Ім'я М. Пр. Василенка як відомого українського діяча, видатного члена київського Наукового товариства, а головне – редактора “українофільської” газети, не могло залишитися в тіні, й проти нього почасти були спрямовані статті антиукраїнських газет, головним чином “Киевлянина”.

В цьому відношенні дуже цікава книга С. Щоголева⁶² “Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма”, К., 1912. В ній автор освітляє усю //29 українську культуру як вияв “сепаратизму” і нацьковував уряд на інших українських діячів. Значну увагу було приділено курсам в Полтаві, а також і викладам на них М. П. Василенка. Автор закидав йому тенденційність викладу і те, що він рекомендував слухачам праці Грушевського.

Показова для характеристики становища Мик. Прок. в Києві подія трапилася в 1912 році. Миська управа оголосила конкурс на посаду директора нової Публічної бібліотеки, й на цей конкурс подав заяву Мик. Прок. По конкурсу він пройшов першим. Управа подала прохання губернаторові про затвердження його. Але проти його кандидатури почалася агітація в ворожих українському руху газетах. В “Киевлянині” було надруковано фельетон А. І. Савенка⁶³ про те, як “Николай Прокофьевич” збирається ходити пити чай до “Николая Федотовича” і як будуть вони розводити сепаратизм (себто //30 М. П. Василенка та М. Ф. Біляшівський⁶⁴ – директор Музею, що міститься проти бібліотеки). Почали хвилюватися російські “націоналісти”, яких було багато в міській Думі. Управа дістала відомості, що губернатор не затвердить М. П. Василенка на посаді директора, і, попереджений про це, він сам відмовився від директорства, щоб не псувати собі затвердження на приват-доцента, якого ще не було. Справа ця зробила велике вражіння у Києві. К. П. Василенко так писав брату в Есмань: “В Києві... з тебе почали робити «мішень» чорносотенної агітації, ти, мабуть, вже звернув увагу на полеміку, яка зав'язалася біля твого імені між «Киевской Мыслью» та «Киевлянином». Приводом до полеміки стала замітка в печаті «Киевлянина»”...

Не зважаючи на настрої в Києві, Міністерство Народної Освіти затвердило Мик. Прок. приват-доцентом. На весінній семестр //31 1913 року він вже оголосив курс “історія козацтва”, який був внесений в загальний розклад лекцій. В листі до Д. М. Петрушевського 3 листопада 1914 року Мик. Прок. писав так: “Викладати я буду лише історію Литви, Західної Русі, України і литовсько-руського права, не втручаючись в сферу московської Русі. Таким чином я цілковито відмежовуюсь від інших істориків-лекторів... матеріальні справи мої стоять кепсько, перспектив на покращення їх поки що немає, але оптимізм є”. Цього оптимізму ніколи не втрачав Мик. Прок. Так здійснилася мрія молодості Мик. Прок., та мрія, з якою він 32 роки тому приїхав до Києва. Шлях до наукової діяльності нарешті був відкритий для нього. В грудні того ж 1912 р. його було обрано професором В[ищих] Жін[очих] курсів А. В. Жекуліної.

Несподівано, за кілька днів до початку лекцій, 7 січня М. Пр. було викликано до куратора шкільної округи, проф. Деревницького⁶⁵. Куратор заявив йому, що зробив помилку, давши згоду на //32 затвердження його приват-доцентом, що він здобув “приватні відомості” негативного характеру, на підставі яких не може допустити його читати лекції, і пропонував подати самому заяву про відмовлення від лекцій. В розмові Деревницький згадав “тенденційність” лекцій в Полтаві, хвальну рецензію на “Ілюстровану історію України” Грушевського і зробив загальний висновок, що М. Пр. “сепаратист”, якого не можна допустити до університету. М. Пр. рішуче відмовився подати таку заяву і [подав] кураторові обширну записку, в якій докладно спростовував всі його обвинувачення в тенденційності й ненауковості своїх лекцій, доводив важливість вивчення історії України, значення праць Грушевського. Проте, не подаючи заяви про відмовлення, Мик. Прок. фактично не міг здійснити прав на приват-доцентуру, не приступаючи до лекцій.

Джерел тих “приватних” чуток Деревницький не назвав. Мик. Прок. припускав //33, що джерелом була книга Щоголева, але в листах до друзів висловлював підозріння, що тут міг бути “донос когось з правого кола професури, яке не може помиритися з затвердженням мене приват-доцентом” (лист до В. Л. Модзалевського 14/1, 1913 р.). “В університеті не сподівалися, що я буду затверджений, про це мені сказав сам (декан) Бубнов”, – писав він 23/II того ж року Д. М. Петрушевському. Лише після революції до рук Мик. Прок. потрапив документ, який з’ясував справжній хід подій: доставши від ректора Цитовича⁶⁶ офіційне прохання про затвердження М. П. Василенка приват-доцентом, Деревницький запитав його конфіденційно про власну думку, і той відповів докладним листом 29/XII 1912 р., що за його “власними відомостями М. П. Василенко є одним з представників українського сепаратизму. В цьому дусі були побудовані його лекції з історії південної Русі, прочитані на загальноосвітніх курсах р. 1911 в Полтаві... в підвалину своїх лекцій поклав він ідеї представника й виразителя українського руху (Грушевського). Та ж //34 солідарність з ідеями пр[офесора] Грушевського п. Василенка видна в нещодавно надрукованій рецензії на працю Грушевського «Історія України», (К., Мысль), 1912, № 353) і п. Василенко визнає тут «суто науковим» і гаряче рекомендує цей яскраво тенденційний твір, написаний в дусі українського сепаратизму... При такому ставленні до українського питання я не можу визнати бажаним залишати його в колі викладачів університету, зокрема як викладача російської історії” (оригінал з архіву М. П. Василенка)].

Ця подія зробила велике враження не лише у Києві. Петрушевський писав з обуренням з Москви: “Щодня читав різні «пакости» київської адміністрації на адресу української культури. Тамошні «блюстителі», очевидно, в рішучому настрою й готові камня на камні не залишити «в надежде славы и добра», і приватні відомості для них «скарб». (25/II – [19]13). Відгуки цієї історії дійшли до Петербурга: “Маючи на меті Вашу //35 історію, яка прогрімала у Петербурзі, я вважав, що весь історико-філологічний факультет у Києві цілком чорносотенний” (Лист Гессена⁶⁷ 30/XII 1913 р.).

Проте не правий був Гессен, вважаючи, що увесь факультет був чорносотенний. Навпаки, року 1912–1913 серед професорів цього факультету були В. М. Перетц⁶⁸, Г. Г. Павлуцький⁶⁹, А. М. Лобода⁷⁰, І. В. Лучицький, В. Ю. Данилевич⁷¹, В. В. Зінківський⁷², причому В. М. Перетц був секретарем факультета. Усі вони були люди, тісно зв’язані з українською культурою, брали активну участь в українському русі

Нариси Наталі Полонської-Василенко про Миколу Василенка у фондах...

і, не зважаючи на те, перебування їх в складі університетської професури не викликало заперечень з боку шкільної округи. Чому ж кандидатура Мик. Прок. на скромну роль приват-доцента викликала таку бурю?

Микола Прокопович зайняв в київському житті своєрідне становище. Спокійний, лагідний, не здатний на будь-яку ворожнечу, //36 боротьбу, він зайняв становище, яке нагадувало те, що належало за 20 років перед тим О. М. Лазаревському. Не зв'язаний офіційно з університетом, Мик. Прок. користався не лише у Києві, а також далеко по за його межами авторитетом, як знавець історії України. До нього зверталися по поради та допомогу молоді дослідники, студенти, педагоги і кожному він охоче, не шкодуючи свого часу давав поради, підшукував літературу, щедро давав книжки з власної бібліотеки. Дехто з студентів йшов до нього за порадою своїх професорів, дехто – навпаки, прохав зберегти таємницю допомоги й не видавати її професорові. Можна нарахувати десятки прізвищ істориків літератури, які згадували в друкованих працях з подякою допомогу Мик. Прок., але ще більше було, звичайно, таких, що ніколи не згадували про це. Серед людей, на наукову роботу яких Мик. Прок. мав великий вплив, треба насамперед згадати В. Л. Модзалевського, який познайомився з Мик. Прок. ще молодим саперним офіцером, аматором історії, і з якого став видатний знавець //37 історії України.

Не наукове ім'я Миколи Прокоповича лякало російських чорносотенників, їх лякало те місце, яке належало йому в українському русі. Твердо, без хитань він йшов наміченим шляхом, присвятивши усе життя українській культурі. Як редактор та співробітник газет він сміливо виступав на оборону української культури. В свій час у Києві велике вражіння зробила гаряча стаття Мик. Прок. на захист української культури, написана проти професора Т. Д. Флоринського⁷³, а також різка смілива стаття з приводу заміщення катедри історії України в Київському університеті, коли була відхилена кандидатура М. С. Грушевського. Взагалі, в часи, коли ім'я М. С. Грушевського було одіозно, Мик. Прок. писав докладні рецензії на його твори і доводив їх високу наукову вартість: він написав коло 20 рецензій на різні праці М. С. Грушевського – ніхто не написав стількох рецензій. З перших днів життя у Києві Мик. Прок. став членом українських товариств – Старої Громади, ТУП'а, основоположником Українського наукового товариства.

Ім'я Мик. Прок. було хорошо відомо в українських колах і користувалося там пошаною, і викликало ненависть //38 ворогів України.

Невдача з приват-доцентурою знов поставила перед М. П. питання – що робити? Перша думка була – пошукати щастя в інших університетах. Право на приват-доцентуру він мав; його закликали до Петербургу, до Москви. Петербург не приваблював його – там не було тих джерел, які були потрібні для історії України. В Москві – навпаки, були багаті архіви, в яких він міг би здобути цінні матеріали для історії України. Але правий був О. Ф. Саліковський, який писав йому: “Я боюсь, що Ви «приросли до Києва» і дихати московським повітрям не згодитесь”. І Мик. Прок. дійсно не знайшов в собі сили покинути Київ, ту скромну квартиру на Тарасівській вул., де він мешкав з 1897 р. й де залишився до кінця життя. Але жити далі так, як він жив до цього часу, він не міг. Його втомлювало життя без сталої матеріальної бази, втомлювала літературна праця, яка була єдиним джерелом існування, писання газетних статей, замовлених праць. “Я ледве викручуюся, – писав він Петрушевському, – ... моє лихо в тому, що я, не маючи забезпеченого утримання, повинен багато часу й енергії витратити Бог зна //39 на що, приміром писання різних «історій

кабардинського народу»* (*праця, замовлена р. 1911 князем Кудашевим*⁷⁴), яка мене не цікавить і забирає багато часу й труда, хоч і дає деякий заробіток. Але це ж ремісництво. Воно мене мучить” (2/V 1913 р.).

М. Пр. вирішив використати свій диплом юриста, й записався помічником присяжного повіреного до І. І. Зновицького⁷⁵, і відбув стаж в Новій Ушиці, а після того був приписаний до присяжних повірених Одеси і перейшов р. 1916 до Києва. Але ця професія не захоплювала Мик. Прок., і хоч мав у Києві чималу практику, він не любив її. Душа його, як і раніш, прагнула до наукової роботи, і кожен вільний час використовував він для неї. Не зважаючи на невдачу з приват-доцентурою, Мик. Прок. хотів писати дисертацію. Тема, яку він почав розробляти для дисертації р. 1890 – “Землеволодіння на Україні XVI–XVII стол.” вже застаріла, треба було прикласти //40 багато зусиль, щоб поставити її на сучасну височину наукових вимог. Мик. Прок. обрав нову тему: “Магдебурзьке право на Україні” і почав збирати матеріали для неї, але інші, терміновіші завдання не давали змоги зосередити увагу на цій праці.

Не зважаючи на всілякі перешкоди, які стояли на його шляху, Мик. Прок. багато зробив для науки за час між звільненням з кріпості та революцією. Крім праць на різні замовлення, про які вже згадувалося вище – розділи в історії Пфлуга і Гартунга, по дві статті для “Великой Реформи” та “Отечественной войны”, він написав “Очерки истории Юго-Западной Руси”, що їх було замовлено для III тома “Русской истории в очерках и статьях” за редакц[ією] проф. Довнар-Запольського⁷⁶, але праця розміром вийшла за поставлені межі і була видана як окремий том, р. 1915. Книга викликала найкращі відзиви, в тому числі таких рецензентів, як М. С. Грушевський, і відіграла велику роль в справі поширення знайомства з історією України. //41

Найбільше уваги *за цей час* Мик. Прок. приділяє виданню джерел з історії України. Так, надрукував він в “Записках Українського Наукового Товариства” записку Г. М. Теплова “О неурядках в Малороссии” з передмовою. (Київ, 1911). Коли М. С. Грушевський вирішив перевидати усі “Генеральные следствия о маетностях”, Мик. Прок. підготував до видання “Генеральное следствие о маетностях Стародубовского полка”. Друкування почалося, але йшло дуже повільно і припинилося на п’ятому аркуші. Згодом, за советських часів, було видано це “Следствие” Археографічною комісією за редакцією К. О. Лазаревської⁷⁷, і Мик. Прок. передав Археографічній комісії коректурний примірник надрукованих аркушів та усі свої матеріали до інших аркушів. Таким чином, з “Генеральных следствий” десяти полків чотири були видані Мик. Прок., п’ятий – Стародубовський – за його участю. //42

Багато труда поклав Мик. Прок. на підготовку до видання в “Архиве Юго-Западной России” “Актових книг судів Лівобережної України”; передмова для них, гадав він, могла правити за магістерську дисертацію. Не ясно, яка була доля цього збірника, треба гадати, він загинув в Комісії, бо він не був надрукований і в архіві Мик. Прок. не знайшлося його. Другий том – цілком виготовлений для друку, залишився у нього; це “Акти по історії монастирського землеволодіння”. Війна 1914 р. затримала друкування його. Крім того М. Пр. підготовлював до видання “Описание Новгород-Сіверського намісництва”, яке було пізніш видано Археографічною комісією Академії Наук.

* “Исторические сведения о кабардинском народе”, К., 1913. Праця була замовлена кн. Кудашевим. – Прим. Н. П.-В.

Нариси Наталі Полонської-Василенко про Миколу Василенка у фондах...

Крім власних видань, Мик. Прок. брав велику участь у виданні “Щоденника Якова Марковича”, який видавав В. Л. Модзалевський в “Жерелах до історії України-Русі”. В листуванні між М. П. Василенком і В. Л. Модзалевським та М. С. Грушевським відбилосся, яку близьку участь приймав Мик. Прок. [у] цьому виданні, в редагуванні, так і в коректах тощо. //43

Мик. Прок. був членом, здається, усіх київських наукових товариств, яких до війни 1914 в Києві було чимало. У всіх цих товариствах *він* був активним членом, відвідував засідання, робив доповіді, брав участь в обговореннях; так, брав постійну участь в товаристві “Любителей социальных знаний”, де був головою юридичної секції, в товаристві “Старого Києва”, “Охорони пам’яток старовини”, “Юридичному товаристві”, але найбільше уваги віддавав товариствам “Нестора-летописця” і “Українському Науковому товариству”. В Товаристві Нестора-летописця Мик. Прок. став членом незабаром по приїзді до Києва і залишався їм до ліквідації його р. 1929. На початку 90-х років Мик. Прок. належав до тої групи членів, які стали в *різку* опозицію консервативному напрямку товариства. Переважала там партія старих вчених, головне професорів Духовної Академії, і панували інтереси церковної історії, церковної археології. Мик. Прок. разом з іншими молодими членами намагався змінити напрямок //45 діяльності товариства, скерувати її на вивчення історії України, на видання джерел українських, замість візантійських та російських. Ця група намагалася провести на голову товариства проф. І. В. Лучицького, а коли це не вдалося – О. М. Лазаревського. Але і тут вони потерпіли поразку: обрано було “тимчасово” проф. В. С. Іконникова, і лише після відмовлення його, на один рік (звичайно обирали на 3 роки) головою став О. М. Лазаревський. За цей рік товариство значно розгорнуло свою діяльність: в книгах “Чтеній” було надруковано багато українських матеріалів та розвідок, розпочато прилюдні лекції (читали проф. Армашевський⁷⁸ та Антонович про Кириловську стоянку), збільшено бібліотеку. *Але це поживалення тривало лише рік.* Мик. Прок. кілька разів входив до складу президії товариства, був членом ревізійної комісії, робив наукові доповіді, *акуратно* відвідував засідання.

Ще більше місця в його житті зайняло Українське наукове //44 товариство, засноване у Києві року 1906, Мик. Прок. був одним з ініціаторів його. Устав товариства написаний Мик. Прок., рукописний примірник, який обговорювали на зборах, залишився в його паперах: *іншою рукою, синім олівцем, було зроблено кілька незначних додатків.* Весь час Мик. Прок. був активним членом цього товариства, головою історичної секції та заступником голови товариства (головою весь час був М. С. Грушевський, а коли його було заслано р. 1914, В. П. Науменко). Мик. Прок. робив багато доповідей на засіданнях.

Крім відвідування наукових засідань, Мик. Прок. брав участь як основоположник низки нових наукових та культурних установ, напр., Народного Українського університету, Археологічного інституту, ініціативної групи по відновленню журналу “Киевская Старина” тощо.

Треба відзначити, що з 1914 р. Мик. Прок. було обрано головою правління Київського Товариства Взаємного Кредиту, і завдяки цьому вперше за усе життя він був матеріально забезпечений, але правління забирало багато часу й відривало від наукових занять //46.

Ще більше відривала Мик. Прок. від наукової роботи політична та громадська діяльність, та діяльність, про яку мріяв він сидючи в “Хрестах” і гадував в листах

до М. М. Требінської. Року 1910 Мик. Прок. вступив до партії конституційно-демократичної (к.-д.) і зайняв в ній видатне положення. Партійні засідання, з'їзди забирали багато часу, партійне життя робилося все більш напруженим у зв'язку з початком війни 1914 р. та її невдачами.

Життя у Києві набувало підчас війни виключного *напруженого* характеру. Київ став осередком напіввійськового життя “запілля” південно-західного фронту. Значна частина України стала тереном війни. Завоювання Галичини роздвинуло межі України й поставило нові завдання перед українськими організаціями Наддніпрянської України, головне Києва. В той же час урядове переслідування української преси, шкіл робило громадське життя напруженим і нервовим. //47

У Києві засновувалися численні організації для допомоги населенню потерпілих міщевостей та фронтові – Союз міст, Военно-промисловий комітет, безліч лазаретів, гуртків, спілок, комітетів допомоги потерпілій людності та пораненим. Кількість людей, який потребував допомоги, збільшувалася з кожним днем: біженці, полоненні з Галичини, вислані з Галичини. Крім загальної організації – Татянинського комітету, який мав завданням допомагати потерпілим від війни, в Києві засновано було “Общество помощи населению Юга России” – власне кажучи, комітет допомоги українцям, який мав свої притулки, лазарети, постачав їжу та одяг полоненим та арештованим галичанинам. Мик. Прок. брав жваву участь в роботі цих комітетів та спілок. А поруч з тим йшли зібрання в справах загально-громадського та політичного характеру, які торкалися становища України, і ці наради часто відвідувалися в затишному приміщенні Мик. Прок. В споминах Д. І. Дорошенка⁷⁹ згадується про таку нараду ТУП'а з приїхавшим з Москви В. Обнінським⁸⁰ та приїхавшим //48 з закордону М. С. Грушевським, на якій мали поінформувати В. П. Обнінського про справжній стан української людності в Галичині та утисках російської адміністрації: нарада ця на той час не відбулася, бо М. С. Грушевського було повідомлено, що в його квартирі йде трус. В той же день він був заарештований. (Мої спомини про недавнє-минуле, Ч. I, ст. 29–31.)

В некролозі Б. О. Кістяковського Мик. Прок. згадує про свою подорож з В. П. Науменком та А. В. Ніковським⁸¹ до Москви, де вони за допомогою Б. О. Кістяковського влаштували декілька зібрань редакції “Русских Ведомостей”, в “Товаристві Слов'янської культури”, на квартирах у пп. А. Р. Ледницького⁸², В. П. Обнінського, Б. О. Кістяковського й на них інформували московські ліберальні кола з приводу українського культурного становища. (Записки соц[іально-]екон[омічного] відд[ілу] ВУАН, т. I, ст. XXXIX–XI).

В листі до Д. М. Петрушевського Мик. Прок. писав, характеризуючи своє життя підчас війни: “Життя останніх часів стало якимсь метушливим, так що не знайду вільної хвилини. Яким щасливим почуваю я себе, коли ввечері сиджу за своїм робочим //49 столом і повертаюся знов до своїх наукових праць, щоб наступного дня на довгий час покинути їх. Не знаю, що було б зі мною, якби я приліпився до університету. Чи зміг би я остільки відірватися від штовханини повсякденного життя, щоб зробитися кабінетним вченим, але тепер життя захоплює мене своїми колесами і я якось нервово працюю: то з головою віддаюсь громадським інтересам, то на час поринаю в науку”. (2/XI-1915). Як доповнення до цього листа, можна навести рядки з листа М. С. Грушевського: “Марія Сильвестровна⁸³, – писав він Мик. Прок., – сповіщала мені про Вашу кипучу діяльність. Не багато часу, мабуть, залишається у Вас для наукової роботи, та й важко це тепер робити” (22/VII 1916 р.).

Нариси Наталі Полонської-Василенко про Миколу Василенка у фондах...

Треба відзначити, що в 1915 році Мик. Прок. був обраний директором Київськ[ого] Товариства Взаємного Кредиту. [закреслено, не чит.]... відривали від науки. //50

В березні 1917 р. тимчасовий уряд призначив Мик. Прок. на пост куратора Київської шкільної округи. Почалася важка напружена робота, в яку цілком увійшов Мик. Прок. Йшли безкінечні наради, з'їзди, приїзжали педагоги з провінції по інструкції. Цю роботу поділяв з Мик. Прок. його помічник В. П. Науменко.

В серпні 1917 р. Мик. Прок. викликали до Москви на з'їзд кураторів шкільних округ, а по закінченні його Мик. Прок. здобув нове призначення – на пост товариша міністра народної освіти, з обіцянкою, що це не на довгий час – лише до “скликання установчих зборів”. Але ці збори усе відкладалися, роботи було багато, Мик. Прок. відав відділом середньої школи, а життя в Петрограді було нервово, неспокійне. Мик. Прок. важко переносив відірваність від України, Києва й мріяв про повернення до дому.

Після жовтневого повстання в Петрограді й переходу влади до большевиків, коли міністри були заарештовані, Мик. Прок. разом з іншими товаришами міністрів переїхав до Москви, щоб там поновити роботу міністерств. Але у Москві теж почалося повстання большевиків. //51

З поворотом до Києва Мик. Прок. цілком віддався науково-педагогічній діяльності; був обраний професором в кількох вищих школах Києва; він читав історію України та історію українського права на Вищих жіночих курсах, в Народному університеті, в Правничому інституті. Лише в університеті ніяк не могли виконати усі умови для переведення виборів на кафедру історії українського права й протягом майже року розглядали його наукові праці. Мик. Прок. в грудні 1917 р. подав свою заяву про бажання виступити на конкурсі на нову кафедру історії українського права і передав, як завжди водилося, свої наукові праці факультетові. Але справа з розглядом їх посувалася мляво. В січні 1918 р. ректор, проф. Спекторський⁸⁴ писав йому: “Якщо Ви передасте статті просто М. Н. Ясинському⁸⁵ – Ви прискорите справу”. Лише в червні 1918 р. проф. М. Н. Ясинський (голова комісії, що розглядала праці Мик. Прок.) сповістив його, що розгляд закінчений і повернув книги. Мик. Прок. був обраний на кафедру історії українського права. //52 права. *Першу вступну лекцію в університеті М. П. почав зворушливими словами:... [текст відсутній]*

Не поривав Мик. Прок. роботи в газетах, *брав участь в редагуванні народної газети “Южная копейка” та великої безпартійної газети, яка виходила у Києві наприкінці 1917 р.*

На початку 1918 року, в січні, Мик. Прок. був обраний суддею Генерального Суду.

Наприкінці квітня 1918 року до Мик. Прок. звернулися представники громадських кіл, з якими вів переговори генерал Гренер⁸⁶ з приводу встановлення гетьманства, й запропонували зайняти пост міністра народної освіти в новому правительстві, яке має //53 (53а – повтор 53 арк.) бути проголошено незабаром. Мик. Прок. дав згоду. Він, таким чином, став одним з членів тої першої ячейки, яка конспіративно обмірковувала на квартирі проф. Любинського⁸⁷ склад першого гетьманського правительства. Коли М. М. Устимови[ч]у⁸⁸ не вдалося сформувати кабінет міністрів з українських діячів, п. Гетьман⁸⁹ доручив Мик. Прок. 30 квітня сформувати кабінет згідно з висловленими Гетьманом в його грамоті побажаннями. Термін було дано дуже вузький – до 1 травня: “кабінет повинен бути такий, щоб він міг розпочати

реформу життя на найширших громадських принципах, в основі яких покладено національне відродження України, але без тих крайностей, які б дратували населення і шкодили б правильному розвитку національного життя, (інтерв'ю с Н. И. Василенко. К., Мысль, 1918, 10 травня).

Мик. Прок. негайно звернувся до с-ф'ів⁹⁰, у яких в той самий вечір були збори. Там в палкій промові він закликав... Мик. Прок. звернувся до ес-еф'ів, у яких //54 було в [той] день зібрання, і в палкій промові закликав їх вступити до кабінету гетьманського уряду, не нехтувати можливістю взяти участь в будівництві української держави. Але слова його були марні: збори пішли за іншими промовцями, серед яких найбільш рішуче й різко виступив проти вступу до кабінету А. М. Ніковський. Лише Л. М. Старицька-Черняхівська та С. О. Єфремов підтримали Мик. Прок.*. *Гаряче виступала Л. М. Старицька-Черняхівська, яка завжди з хвилюванням згадувала цей трагічний момент в історії України. //55*

Відмовляння с.-ф.'ів, як видно, не було цілком одностайним і категоричним. Вони продовжували обмірковувати справу, і на другий день, 1 травня ввечері, до Мик. Прок. прийшов О. Я. Шульгін⁹¹ для остаточних переговорів, але не застав його дома: він був вже на першому засіданні нового кабінету. Шульгін залишив Мик. Прокоповичу записку (інтерв'ю, К[иевская] М[ысль]). В архіві Мик. Прок. збереглася частина цієї записки, без кінця і без підпису, написана на аркушу паперу, вирваному з блокноту, чорним олівцем, нервовим, нерівним почерком. Написано так: "І. Високоповажний Микола Прокоф'євичу. Комітет партії С-Ф разом з представниками (закреслено) інших українських партій обмірковували справи... Відношення у всіх до Гетьманства і його конституції різко негативне... і уступ до (закресл.) роботи при таких (закр.) умовах виключаються. Але позаяк вияснилося, що німці рішуче стоять за ідею гетьмана, обмірковуються дуже уважно можливі пропозиції з нашого боку тих демо..." – на цьому закінчується аркуш, що зберігся. Те, що він був позначений римською цифрою І свідчить, що був ще принаймні один, але його бракує. //56

Відмовлення с-ф'ів вступити до кабінету мало трагічне значення для історії України. Воно не могло змінити ходу подій, себто примусити гетьмана зректися, чи німців, які підтримували гетьманство – стати на інший шлях. Але воно примусило Мик. Прок., формуючи кабінет, звернутися до інших людей, які не користувалися серед українського суспільства таким авторитетом і впливом, яким користувалися діячі, об'єднані в партії с-ф. Наслідком відмовлення с-ф'ів сталася випадковість складу кабінету, той брак одностайності, який підточував гетьманство. В спогадах Д. І. Дорошенка є колоритне місце: перебуваючи у Львові, він несподівано довідався про переворот у Києві. "Мої галицькі знайомі кинулись мене розпитувати, що це може значити? Чи кінець української державності? Я дуже мало міг їм пояснити, бо й сам не розумів, що сталося. У вечері наспіла друга телеграма... з складом нового кабінету міністрів: серед перекручених або незнайомих прізвищ стояли імена Василенка, Ржепечького⁹²,... Я зазначив своїм галицьким знайомим, що імена гетьмана Скоропадського й Василенка вже самі собою свідчать, //57 що діло йде не про

* Тут в спогадах трапилася помилка: він Д. І. Дорошенко пише, що Мик. Прок. підтримав В. Винниченко, між тим сам Мик. Прок. згадував, що підтримали його лише Л. М. Старицька-Черняхівська та С. О. Єфремов. Крім власних усних спогадів Мик. Прок. зафіксував цей момент в інтерв'ю з кореспондентом "Киевской Мысли", яке вже згадувалося вище. Можливо, що Д. І. Дорошенко, який в той час не був у Києві, здобув не вірну інформацію. ("Історія України", II, ст. 54). – Прим. Н. П.-В.

Нариси Наталі Полонської-Василенко про Миколу Василенка у фондах...

«кінець української державності», а що найбільше про зміну її форми”. (Мої спомини про недавнє минуле. Ч. II, ст. 83).

Мик. Прок. ясно розумів, що формуючи кабінет за таких умов, він ставить себе об’єктом усякого роду обвинувачень, нарікань. Він йшов на це свідомо, не тому, що не хотів скласти кабінет з відомих українських діячів, але тому, що не міг переконати їх. В той же час Мик. Прок. не міг не розуміти важливості для України поновлення гетьманства, в таких умовах, які, здавалося забезпечили йому міцність та силу. Й він пішов [на] важкий шлях, саможертвенно взяв на себе весь тягар відповідальності й назавжди зв’язав своє ім’я з добою поновлення гетьманства. Цей короткий період назавжди залишився кульмінаційним моментом героїко його життя, [?] бачив його раніш і тепер той не міг не помітити, що він наче переродився. Глибока віра в світлу... //58

В своїй розмові з Д. І. Дорошенком, яка відбулася через кілька днів по встановленні гетьманства, Мик. Прок. так сформулював свій погляд на переворот і його наслідки: “Центральна Рада і правительство есерів виявили свою нездібність вдержати в руках владу й організувати державу. Прийшли інші люди, представники іншого політичного і соціального світогляду, і взяли владу в свої руки, але знов таки в ім’я самостійної української держави. За цими людьми стоїть тепер рішучий реальний чинник: збройна сила Німеччини. З оцим треба насамперед рахуватись. Але треба, щоб і при новому курсі політика держави зоставалась національно-українською, треба, щоб і нові форми української державності буди заповнені національним змістом. Отже від самих українців... залежить, щоб і при новій зміні державного ладу й устрою вдержалась сама суть: національно-державна ідея українська. А Гетьманщина – це як раз найбільш національна, історично вироблена форма спеціально українського державного ладу”*

Діставши пропозицію сформувати кабінет, Мик. Прок. звернувся до...//59

В кабінеті міністрів Мик. Прок. мав спочатку дві посади: міністра народної освіти та тимчасово міністра закордонних справ, поки не приїхав до Києва і не був призначений міністром закордонних справ Д. І. Дорошенко (20 травня 1918 р.).

Крім того Мик. Прок. протягом перших днів був Головою Ради міністрів, поки приїхав до Києва призначений на цю посаду Ф. А. Лизогуб⁹³. Мик. Прок. був весь час, до 14 листопаду 1918 р., товаришем Голови Ради Міністрів і виконував обов’язки Голови під час відсутності Лизогуба.

Мик. Прок. залишався міністром народної освіти до 14 листопаду 1918 р. В серпні Мик. Прок. був призначений Президентом Державного Сенату й залишався на цьому посту до падіння Гетьманського уряду 14 грудня 1918 р. //60

Діяльність Мик. Прок. як міністра народної освіти викликала чимало нарікань та нападок з різних боків. Самий вступ до кабінету зустрів негативне відношення з боку конституційно-демократичної партії, членом якої був Мик. Прок. Тоді він та інші члени партії, А. Ржепецький та С. М. Гутник⁹⁴ – заявили, що вступають до кабінету персонально. Відгуки цього незадоволення дійшли до Петрограду, звідти впливовий з багатьма зв’язками в журналістських колах публіцист писав Мик. Прок.: “Ми не знаємо, що робиться у Києві. Газети брешуть. Відомості, що привозять з Києва приїзджі люди, обурюють своєю примітивністю... Ви, в мойому уявленні, не центральна фігура на сцені. Але на Вас зо всіх боків сипляться найжорстокіші

* Д. І. Дорошенко. Мої спомини, ч. II, ст. 86–87. – Прим. Н. П.-В.

напади й звинувачення. Ви знервуетесь, це видно з Вашої промови на з'їзді к[онституційно]-д[емократичної партії,] і приймаєте бій на ґрунті загальних питань..." (6/V – 1918). Ще більше закидів було весь час з боку лівих політичних українських груп, які вимагали //61 від міністра освіти негайної ліквідації російських шкіл і заснування замість них українських. Обвинувачення такі, *підставою для яких часто служили невірні інформації*, наповняли сторінки "Нової Ради", "Вільного життя", "Відродження". Д. І. Дорошенко так пише в своїй "Історії України": "На Василенка було багато нарікань з боку українських національних кругів, *що він занадто мляво проводить українізацію, що занадто піддається впливам російських педагогічних кругів на шкоду інтересам української школи*. В цих наріканнях була правда в деяких чисто формальних справах... Але в суті річі що до напрямку шкільної політики Василенко мав рацію". Переслідуючи усе, що було зроблене для //62 ґрунтовної українізації школи, Д. І. Дорошенко робить такий висновок: "загалі діяльність... Міністерства в цілому була звернута на те, щоб реальними, творчими заходами укріпити ґрунт для розвитку української просвіти й національної культури, не руйнуючи нічого з того, що було утворено раніше в культурно-просвітній області, хоча б і в чужій, російській формі, з тим, щоб підготувити нормальний, природний і не болочий перехід на форми національно-українські... Коли Гетьманське правительство впало й прийшло на зміну йому правительство Директорії, котре апріорно-вороже ставилося до всього, що було утворено за часів Гетьмана, і заходилося зразу те все руйнувати, то в Мін[істерстві] Освіти навіть воно не знайшло нічого, що підлягало б, на його думку, потребі знищення або переміни..." (Іст[орія] Укр[аїни], II, ст. 367–68). Це свідоцтво надзвичайно важливе, бо автор його по роботі в кабінеті міністрів часто стояв в опозиції до Мик. Прок. //63

В своїй статті "Українська культурна праця за гетьманщини" Я[сно] В[ельможний] П[ан] Гетьман пише про діяльність Мик. Прок. та інших працівників в міністерстві освіти; що заснування Академії наук, двох українських університетів, багатьох інших, середних та нижчих шкіл – "є наслідок відданости українській культурі багатьох українських діячів, на чолі яких стояли такі люди, як Василенко, Стебницький⁹⁵, Науменко, П. Я. Дорошенко⁹⁶, І. Огієнко⁹⁷..." далі, згадуючи про університет св. Володимира, пише, що Мик. Прок. "у довгому й вичерпаному докладі опрацював свій план діяння, щоб і в цьому університеті безболісно провести українізацію. Я тоді переконався ще глибше, що одинокою ціллю його було зберегти для українського народу якнайбільш культурних цінностей" (Наша культура, 1936, квіт., ст. 244).

Це було дійсно так. //64

Головною метою Мик. Прок. ставив для міністерства освіти утворення української школи, але тут становище шкіл різних ступенів було не однакове. Коли кадри педагогів нижчої школи були підготовлені, міністерство видало наказ про утворення національної нижчої та вищої початкової школи. Для них друкувалися й підручники. З гімназіями справа була складніша; на Україні було багато гімназій російських, з складом російських педагогів. Українських педагогів було ще замало. Підручників теж не вистачало. Тому міністерство, не руйнуючи разом існуючі гімназії, почало відкривати паралельні українські; Мик. Прок. був певний, що цей паралелізм – тимчасове явище, що протягом кількох років українська культура переможе й тоді усі гімназії перетворяться на українські.

Нариси Наталі Полонської-Василенко про Миколу Василенка у фондах...

Багато уваги приділяв Мик. Прок. вищій школі. Він не хотів руйнувати університет св. Володимира, який мав свою майже столітню історію, традиції, склад професорів, серед яких були видатні вчені, тому його залишено поки що недоторканим. Український державний університет утворено було на базі народного університету, при чому багато професорів старого університету св. Володимира стали професорами Українського //65 університету. Урочисте відкриття Українського університету відбулося 6 жовтня 1918 р. В той же день *було* відкрито Історико-Філологічний факультет, теж український, в Полтаві. 22 жовтня *було* відкрито український університет у Кам'янець-Подільському.

Питання про заснування Української Академії Наук було давнюю мрією українського громадянства. В останніх роках його обмірковували в Українському Науков[ому] Товаристві, зокрема в 1917 році, але нічого реального для здійснення цього не було зроблено. Подаючи П[анові] Гетьманові свою програму діяльності міністерства народної освіти, Мик. Прок. поставив в ній питання про заснування Української Академії Наук, обґрунтувавши цю пропозицію в окремій доповідній записці. В особі П. Гетьмана Мик. Прок. зустрів повну підтримку. 9 липня 1918 року було призначено комісію для підготовки законопроекту заснування Української Академії Наук. На чолі її був поставлений академік В. І. Вернадський⁹⁸. //66

Звістки про призначення комісії для підготовки відкриття Академії Наук викликали в націоналістичній пресі несприятливе ставлення. Раз у раз вміщалися в *різних газетах* не цілком правдиві і ворожі чутки з приводу Академії Наук, висловлювалися побоювання, що вона не буде “українською” тощо (Нова Рада, № 102, 115, Відродження, № 101, 102). Хвилювалося й Укр[аїнське] Наукове Товариство, де питання обговорювалося на спільному зібранні членів. Проф. М. С. Грушевський, запрошений взяти //67 участь в роботі комісії, не дав навіть відповіді на запрошення. До комісії вступили як представники Укр. Наукового товариства проф. Г. Павлуцький, П. А. Тутковський⁹⁹, Є. К. Тимченко¹⁰⁰; значну й активну участь брали проф. А. Ю. Кримський¹⁰¹, С. П. Тимошенко¹⁰², М. І. Туган-Барановський¹⁰³, В. Л. Модзалевський (секретар). 17 вересня були вже готові статут, штати, кошторис і законопроект про заснування Академії; 12 жовтня Мик. Прок. вніс його до Ради міністрів; розгляд законопроекту призначено було на 19 жовтня (лист до редакції “К[иевская] Мысль” Мик. Прок. – 23/X 1918 р.). Але тут сталася зміна кабінету. Усе залишилося цілком підготовленим, штати та кошторис вже були затверджені бюджетовою комісією, і, як писав Мик. Прок. у листі до “К[иевской] Мысли”, “наступникові на посту міністра освіти залишалось тільки поставити законопроект в чергу на засідання Ради міністрів”.

29 листопаду Рада міністрів затвердила проект про заснування Академії Наук, призначила президентом її проф. В. І. Вернадського і неодмінним секретарем проф. А. Ю. Кримського.

Хоч відкриття Академії Наук сталося за міністра П. Я. Стебницького //68, для всіх сучасників було цілком ясно, яку участь приймав Мик. Прок. в заснуванні Академії Наук. Перше спільне зібрання Академії Наук 30 листопаду ухвалило звернутися до Мик. Прок. з такою заявою: “Спільне зібрання Української Академії Наук в Києві 30 листопада 1918 року, вперше зібравшись для ділової роботи... одностайно ухвалило надіслати Вам, високошановний Миколо Прокоповичу, своє щире привітання і гарячу подяку за те, що будиши міністром народної освіти Ви всією душею поклопоталися про заснування Української Академії Наук і записали своє

ім'я нестертими літерами в історії Академії. Президент Академії академік В. Вернадський, неодмінний секретар академік А. Кримський”.

Цей документ усе життя беріг Микола Прокопович як найцінніший свій скарб. *Не знав він як швидко зітнуться...//69*

З заснуванням Академії Наук тісно зв'язане заснування Національної Бібліотеки України. Думка про це виникла у Мик. Прок. ще за часи тимчасового уряду: 17 березня 1917 року він писав міністрові нар[одної] освіти проф. Мануйлову¹⁰⁴ серед інших вимог про необхідність заснувати у Києві Народну бібліотеку, на зразок Петербурзької публічної або Рум'янцевського музею. Мануйлов поставився до цього сприятливо, але нічого не було зроблено (С. Пастернак. Всенародня бібліотека України, К., 1923, ст. 3). Коли Мик. Прок. став міністром народної освіти, то відразу ж в травні 1918 р. поставив питання про заснування такої бібліотеки. Було зроблено багато в інших галузях культури: покладено початок для заснування картинної галереї, українського музею, українського національного театру драматичного та оперного. Треба відзначити також широке розгортання видавничої справи, яка завжди знаходила в міністерстві освіти всіляку підтримку: ширилися видавництва приватні та кооперативні, а кількість виданих книжок досягла протягом 6 місяців існування Гетьманства нечуваної цифри. Бібліографічний //70 показник “Книгар” зазначав, що “1918 рік надовго може бути незрівняним, недосяжним по кількості видання та накладів” (Д. Дорошенко. Історія України, т. II, ст. 370).

Такі були реальні наслідки діяльності Мик. Прок. як міністра Народної Освіти. Його діяльність цілком відповідала його переконанням, а не лише надмірній м'якості. Він вважав, що всіма засобами треба запобігати збільшенню табору ворогів ще молодій українській культурі, не треба викликати ворожнечі з боку представників російської культури, і навпаки, заходами поступової українізації можна зробити велику користь українській культурі, утворюючи дружнє співробітництво з російською культурою, яке поволі сприятиме поширенню української культури. //71

Після падіння Гетьманства Мик. Прок. знов повернувся до професорської діяльності в двох університетах – св. Володимира та Українському, на Вищих Жіночих Курсах, в Народному університеті, в Комерційному та Правничому інститутах.

З приходом добровольців становище українських закладів стало загрозливим. Частина українських інституцій була закрита, решту було переведено в ряд приватних підприємств, – така доля чекала Український Державний Університет. Президія його вирішила звернутися до Міністерства Освіти в Ростові, й виряджено було делегатами ректора Ф. П. Сушицького¹⁰⁵ та Мик. Прок. Вони поїхали в листопаді 1919 р., але приїхали надто запізно: добр[овольча] армія вже розклася й тікала. Повороту до Києва не було. Через кілька днів Ростов був зайнятий більшовиками. Мик. Прок. був обраний професором Варшавського (евакуйованого до Ростова) університету й розпочав читати лекції з історії права. //72

Лише з квітня 1920 року, з великими труднощами, Мик. Прок. міг повернутися до Києва. Тут, в липні того ж року, його було обрано дійсним членом Академії Наук. Так почався останній період життя Мик. Прок. – присвячений роботі в Академії Наук та викладанню в різних вищих закладах. Він читав в університеті, в Кооперативному інституті, в Юридичному інституті, в КІНГ'і, а також в деяких середніх школах – в Залізничному технікумі тощо. Не зважаючи на те, заробітки не могли забезпечити задовільного існування: йому доводилося самому варити обід, мити

підлогу, прати білизну, копати городи, рубати дерева на дрова. Він сам так характеризував свою діяльність за цей час в листі до В. Г. Короленка: “Читаю в Вищих школах, але головна моя діяльність зосереджена в Академії Наук... Роблю зусилля щоб працювати науково, але заняття не тим, чім слід, забирають стільки часу, що наукова праця фактично робиться чимсь треттерядним. Дещо все ж таки роблю для врятування культури та цінностей” (29/VIII[.19]21). //73

В 1920 році, 20 липня Мик. Прок. було обрано дійсним членом Української Академії Наук, й з того часу й до самої смерті його Академія Наук стала головною метою його життя, він жив її життям, її інтересами, віддаючи їй всі свої сили й думки. З Академією він був зв'язаний не лише науковою роботою, а також і адміністративною. Незабаром Мик. Прок. було обрано на голову Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права; року 1921 академік В. І. Вернадський відмовився від президентства в Академії Наук і президентом був обраний одноголосно Мик. Прок., але советський уряд не затвердив його. Року 1922 його було обрано на голову Соціально-Економічного відділу. На цьому посту він залишався до 1929 р., коли у зв'язку з “реорганізацією” Академії було обрано на цей пост О. Г. Шліхтера¹⁰⁶. До того часу Мик. Прок. керував всією роботою Відділу, був редактором його видань, в тому числі “Записок”, яких було надруковано 6 томів. //74

Головну свою увагу зосередив Мик. Прок. протягом останнього періоду свого життя на роботі Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Заснована в перший рік існування Академії Наук, комісія почала працювати від головування академіка Ф. В. Тарановського¹⁰⁷, але у зв'язку з виїздом акад. Тарановського припинила свою діяльність, і Мик. Прок. довелося заново організувати її. З неї хотів він утворити міцний осередок ґрунтового дослідження історії українського права й з великим захопленням працював в цій справі. З радістю зустрічав кожного працівника, що цікавився цією галуззю української науки, широко допомагаючи всім, своїми порадами та власною, добре підбраною бібліотекою. В Комісії бувало пересічно – 8–12 співробітників, крім місцевих дослідників в її роботі брали участь дослідники з інших міст – проф. М. О. Максимейко¹⁰⁸, В. О. Барвінський¹⁰⁹, – з Харкова, М. Є. Слабченко – з Одеси¹¹⁰, В. Д. Отамановський¹¹¹ – з Вінниці, С. Дністрянський¹¹² – з Праги тощо*. Комісія заклала постійні зв'язки з закордоном – Прагою, Львовом, Віднем, Варшавою, одержувала //75 праці для відзвітів, тощо. Щотижня збиралися члени комісії під голосуванням Мик. Прок., читали та обговорювали праці співробітників, звідомлення, рецензії тощо. Співробітники щороку виїздили на наукові відрядження до різних архівів, бібліотек.

Протягом 1923–1930 р. комісія надрукувала 7 томів “Праць комісії”^{***}, в яких було вміщено понад 30 окремих наукових дослідів та дві великі монографії – І. Ю. Черкаського “Копний суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв.” (томи праць IV та V) та Л. О. Окиншевича¹¹³ “Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст.” (праці – том VIII). Крім наукових дослідів в працях комісії друкували рецензії, бібліографічні огляди, протоколи засідань комісії. Кожен том “Праць” мав передмову,

* Склад комісії змінювався, одні виходили з неї, інші члени вступали. Головним осередком комісії можна вважати таких членів: академік О. О. Малиновський, І. Ю. Черкаський, Л. О. Окиншевич, С. Г. Борисенко, С. М. Іваницький-Василенко, І. М. Балінський, В. О. Романовський, В. Т. Гришко. – Прим. Н. П.-В.

** Вийшли I–VI та VIII томи. VII був затриманий в друкарні, тому що в ньому було вміщено розвідку акад. Слабченка про Військовий Генеральний суд. – Прим. Н. П.-В.

написану Мик. Прок., яка давала стислу характеристику вміщених дослідів і зазначала їх наукову вагу. Всі передмови, зібрані до купи, дають цінну картину розвитку історії дослідження українського права. Комісія мала на меті розпочати видання джерел українського //76 права, словник юридичних термінів, колективну “Історію українського права”. Робота розгорталася, й праці комісії завойовували видатне місце в науковій літературі.

Мик. Прок. з захопленням працював і сам. За ці роки він надрукував низку статей, дослідів, рецензій з історії та історії права України; з них головніші – некрологи-біографії Б. О. Кістяковського, О. І. Левицького, Кременецький лицей і університет св. Володимира, в І т. Записок Соц[іально]-екон[омічного] відділу ВУАН; Як було скасовано Литовського статута (тамож, т. II–III) Павло Полуботок (Україна, 1925, № 6), Пам’ятник української правничої літератури, XVIII ст. (Зап[иски] Наук[ового] товари[ства] Шевченка [у] Львові, т. СXXXVIII), Правне положення Чернігівщини за польської доби (Збірн[ик] Чернігівщина), Конституція Пилипа Орлика (Збірн[ик] на пошану проф. Д. М. Петрушевського), Територія України XVII ст. (Збірн. на пошану акад. Д. Багалія), О. М. Лазаревський (Україна, 1927, кн. IV), “Права по которым судится малор[оссийский] народ” (Збірн. на пошану акад. М. Грушевського); рец[ензія] на VIII т. Історії України-Руси, М. Грушевського (Україна, 1925, № 5), та інші, разом – 27 праць. Треба відзначити //77 видання матеріалів – “Збірка матеріалів по історії України та українського права”, Археогр[афічний] збірн., I, Матеріали до історії українського права, т. I, розпочав видання збірки “Магдебургських грамот”, працював над широко задуманою історією дослідження українського права та соціально-економічним положенням козаків після 1782 р., готував велику передмову про магдебурзьке право до збірки грамот.

Року 1920 Мик. Прок. був обраний головою історичного товариства Нестора Літописця. За його головування товариство змінило свій загальний характер: значно змінилася тематика доповідів, які тепер переважно були присвячені історії України, її мистецтву, археології. Змінився і склад відвідувачів товариства. Раніш засідання відбувалися в університеті і, крім членів, притягували 10–20 сторонніх осіб. Тепер товариство було приєднано до Академії Наук, і засідання його відбувалися в залі Академії. Здебільшого, публіка заповняла весь зал. Вчителі, студенти, //78 співробітники Академії Наук, взагалі українська інтелігенція, не зважаючи на брак публікацій з приводу засідань в газетах, акуратно відвідували засідання. Деякі з них, як, напр., з доповідями академіків Д. М. Петрушевського про феодалізм, М. Є. Слабченка – про Запорізьку Січ, М. О. Максимейка – про Руську правду, збирали стільки відвідувачів, що їх не могла вмістити зала. Можливо, що як раз ця енергійна діяльність Товариства спричинилася ліквідації його – року 1929 Товариство було закрито.

Року 1922 перед Мик. Прок. розкрилася ще нова ланка наукової діяльності: його було призначено на Голову науково-дослідчої Катедри історії України: так він був поставлений на чолі важливої справи – готування кадрів молодих істориків країни.

Так здавалося, не зважаючи на важкі матеріальні умови, життя Мик. Прок. налагоджувалося: він мав можливість не тільки сам працювати науково, а також керувати роботою великої групи дослідників в галузі історії України та історії права України. //79 Хоч і пізно, але Мик. Прок. досяг того, чого прагнув усе життя: наукова робота стала його єдиною головною метою.

В своєму власному житті Мик. Прок. був надзвичайно скромний. Вчитель, професор, міністр, академік, він не міняв свого життя і залишався в тій само маленькій

Нариси Наталі Полонської-Василенко про Миколу Василенка у фондах...

квартирі на Тарасівській вулиці, де оселився ще гімназіяльним вчителем. Лише кількість книжок з того часу зростала; бібліотека, яку він збирав з молодих років, була його єдиним скарбом.

Проте цей маленький будинок був широко відомий у Києві, й люде найрізноманітніших професій йшли до нього, йшли до Мик. Прок., щоб послухати його поради, знайти в нього сердечну відповідь, втіху. Мик. Прок. був виключно чутливий, лагідний, м'який, і це притягувало до нього людей. Мик. Прок. наче випромінював тепло. “Згадуємо чудові дні, що ми провели торік у Києві //80, – писав б/V р. 1930 проф. В. Грабар¹⁴, – де нас гріло не лише сонце, а також випромінювана від Вас душевна теплота”. Коло людей, з якими Мик. Прок. зв'язували приятельські відносини, було надзвичайно велике. Тут були й вчені, професори, дослідники, люди з світовим ім'ям, були й мало помітні люди, з якими випадково звела доля, а завдяки багатогранності життя Мик. Прок. таких випадків у нього було *надзвичайно* багато, і він своєю привітною, лагідною вдачею відразу притягував до себе людей. “У моєму житті, – писав М. М. Могілянський, згадуючи перші моменти знайомства з Мик. Прок., – мені рідко доводилося зустрічати людину, яка відразу робила вражіння, яке б залишалось вирішальним на усе життя; таке вражіння робив Мик. Прок. Важко передати, в чому полягала його головна прикмета, але це було вражіння чогось незрівняного, виняткового, виключної широти, м'якості” (спогади, рук[опис]).

“Серце моє загублено у Києві разом з днями молодости... А Київ – це люди у Києві, а люди у Києві – це Василенко перш за все”, //81 – писав професор П. П. Смирнов¹⁵ (17/V – 1930). “Невичерпане джерело Вашої теплоти вкрило мої вільні та невільні гріхи, – писав М. Є. Слабченко. – Ваш лист був справжнім бальзамом на рани, і я готовий плакати від того, що Василенкові почала скращують гіркоту життя і що над людиною розкинуто все ж таки василькове тепле небо” (1928 [р.] без дати)*.

Найтісніші дружні зв'язки збереглися у Мик. Прок. з першої молодости і здебільшого не припинялися до самої смерті. “Видно, те, що закладено для дружби з молодих років, буває найміцнішим”, – писав Мик. Прок. р. 1912 Д. М. Петрушевському.

Крім О. М. Лазаревського, з близьких друзів Мик. Прок. //82 старшого віку треба згадати О. І. Левицького, з яким Мик. Прок. весь час був в тісних дружніх відносинах, в яких спільність наукових інтересів спліталася з ніжною дружбою: це ярко відбилосся в некролозі О. І. Левицькому, написаному Мик. Прок., повному м'якої лірики. Тісна дружба зв'язувала Мик. Прок. з Є. О. Ківлицьким, відомим у Києві педагогом-істориком, автором чималої кількості наукових праць, який довгий час був секретарем “Київської Старини”. В багатьох громадських та наукових заходах Мик. Прок. вони працювали спільно – в Обществі грамотности, в редакціях київських газет. Весть гурток з великою любовію і пошаною ставився до Ківлицького.

Є. О. Ківлицький помер р. 1920. З приводу його смерті В. О. Мякотін писав Мик. Прок.: “Сумно думати, що його вже нема, що ніколи вже не заспокоїть душу в неквапливій тихій бесіді з лагідним і мудрим отцем Ківлієм” (3/VIII, 1921). //83

* Мик. Прок. не любив транскрипції свого імені “Микола”, і навіть у виданнях Академії Наук підписувався “Н”, або “Ник.” Василенко. З приводу цього М. Є. Слабченко писав: “З приводу імені «Микола» я не можу погодитися: слова душевні близькі обов'язково зв'язані з звуком «М» – «Микола», «милий», «мій», «мати», м'яко, якимось тепло, розумієте?... тому «Миколу» Прокоповича не зміню на «Николая» Прокоповича” (1927 [р.] без дати). – Прим. Н. П.-В.

Іншого характеру дружба зв'язувала Мик. Прок. з молодих років з П. Т. Матюшенком. Це був полковник артилерії, служив він в арсеналі, але мусив податися в демісію після 1905 р., після того він став викладачем фізики в багатьох середніх школах Києва. П. Т. Матюшенко був блискуча, обдарована людина, з палким революційним темпераментом, жвавий, енергійний. Він брав участь у багатьох закладах культурно-поступового характеру, був близький до гуртка Лучицького, працював в “Обществе грамотности”. На початку 20-х років він був заарештований, засланий на північ і страчений. *...характеру, і був близький до гуртка Лучицького, хоч і не був істориком, розірвав з військовою службою, П. Т. Матюшенко став викладачем фізики в ряді київських середніх шкіл, на початку революції він був заарештований більшовиками й страчений [з арк. 85].*

Дуже близький був Мик. Прок. з проф. Б. О. Кістяковським; здружилися вони ще за часи спілки “Освобождения”, на початку ХХ стол., зберігали дружні відносини з ним та його дружиною М. В. Кістяковською, до кінця. Мик. Прок. написав теплий некролог Б. О. Кістяковського. //84

Найтісніші дружні зв'язки були у Мик. Прок. з В. О. Мякотіним та Д. М. Петрушевським. З Мякотіним вони здружилися відразу; їх зв'язали наукові інтереси та робота в архівах – вони спільно працювали у Києві, Чернігові, Полтаві, Харкові. Було багато спільного в біографії обох друзів: в один час обидва вони пережили міцне, глибоке кохання, нещасливе для обох, в один час глибоко захоплені були громадською та політичною діяльністю і навіть одійшли тимчасово від наукових праць задля публіцистичної роботи; однаково, під час реакції, заплатили за це захоплення роком ув'язнення – В. О. Мякотін відбував його в Д[в]инабурзі¹¹⁶. Одірваний від метушні життя, В. О. Мякотін //85 використав час ув'язнення для наукової роботи. В листі до Мик. Прок. Мякотін писав: “Сиджу зараз над моїми архівними виписками, і так яскраво встають в пам'яті роки, коли вони робилися, роки молодості і зокрема – місяці й роки, проведені в тісних стосунках з тобою, думки, розмови й мрії того часу. Далеко одійшли ті роки, проте близькі вони серцеві... І бачу, треба лише згадати їх – щоб почувти. Як міцно зв'язує мене пам'ять серця з тобою, друже мій любий...” (15/ХІІ 1911).

З виїздом до Петербургу Мякотіна р. 1893 почалося жваве листування його з Мик. Прок., більша частина якого, нажаль, загинула в Есмані. Зберігалися у Києві випадково деякі листи, але й вони надзвичайно важливі для характеристики обох друзів, а також для історії української культури того часу*. В них Мик. Прок. докладно освітлював Мякотіну київське життя, спільних знайомих. В одному з перших листів, р. 1893 Мик. Прок. писав Мякотіну: “Взагалі умовимось раз назавжди казати мені завжди щиро про всі //86 мої гріхи (мова йшла про план дисертації)... Рідко рвуться у мене стосунки з людиною, яку я полюбив щиро й душевно” (19/ХІ 1893). *Це було цілком вірно.* В листах своїх вони відкривали один одному свою душу, свої інтимні почуття. Характерний лист Мик. Прок. Мякотіну, де він, *відповідаючи на його лист, повний “печалей и сомнений”*, писав: “Мені здається, якщо ти замислишся над собою, ти зрозумієш спіймаєш себе на тому, що й я переживаю”. В іншому листі Мик. Прок. писав: “Пам'ятаєш той вечір в Китаєві, коли ми з тобою були на

* Частина листів Мик. Прок. до Мякотіна збереглася в Пушкінському домі в Петербурзі. М. М. Могілянський, на моє прохання, зняв з них для мене копії. *Н[аталя] П[олонська]-В[асиленко].*

Нариси Наталі Полонської-Василенко про Миколу Василенка у фондах...

острові, коли відділившись від всієї компанії знайшли маленьке озерце, оточене зеленими високими берегами, сіли під деревом й милувалися цією чудовою зміною тіні, при світлі сонця, яке схилялося до заходу... Нам було добре, бо ми почували, ми переживали однакове почуття, ми ділилися їм, хоч ти ледве будеш спростовувати, що в душі була якась неповнота, здавалося, що все ж таки не вся душа тут... І це ж було з тобою, найближчою, найбільш спорідненою духом та почуттями людиною” (24/VI 1897). //87

Відповідаючи Мякотіну на його сумні вагання відносно одруження, проти бажання матері, Мик. Прок. писав йому: “Для нас з тобою шлюб повинен мати духовну й духовну переважно сторону. Родина матері хороша тим теплом, яким вона гріє, своєю ласкою, але вона нічого не дає душі, вона не може примусити відкрити таємниці душі, не може лікувати рани, що болять, не може розвіяти «печали и сомнения»... Я кажу тобі все це відверто, бо усе це відчуваю й я... Наша чоловіча дружба надто однобічна, надто розумова, вона боїться почуття, ворожа йому... Залишитися самому, відокремитися в собі ми з тобою не здатні. Для цього треба стати живим мерцем, убити в собі усі найкращі, мабуть, сторони душі. Ми з тобою, хвала Богові, не здатні на це, ми надто живі люди. І оця душевна самотність, чим далі йде життя, чим більше замикається коло близьких людей, чим більше вони починають жити своїм відокремленим власним життям, тим більше робиться важкою, тим більше особисте незадоволення гнітить душу... дружина, як друг, потрібна тобі, а не //88 твоїй родині. В дружині шукаємо ми з тобою... людину, яка буде поділяти з нами наше душевне життя. Я кажу, звичайно, про себе й про тебе... Я розумію любов як велику силу, яка бачить в іншій людині рівну близьку, рідну тобі, яка утворює довір'я, і дозволяє допустити цю людину у всі тайники твоєї душі, відкрити її... якщо цього немає – немає справжньої любові, не буде знищена й та самотність, яка так пригноблює нас з тобою”.

Час минав, і в ніжній дружбі Мик. Прок. та Вен[едикта] Олекс[андровича] почувалися деякі розходження, і Мик. Прок. не міг би повторити те, що він писав р. 1897. Так, у 1912 р. він писав Мякотіну з приводу його статті з приводу Струве¹¹⁷ в IV кн. “Русск[ого] Богатства”, підписаної “В. М.”: “В ставленні до українського питання твоєму й моему є істотна різниця ось в чому. Для тебе, у зв'язку з твоїм походженням, умовами життя, літературної та громадської діяльності – це питання чуже. Ти можеш ставитися до нього лише розумово, більш мене холоднокровно, розмовляти з приводу його. Ми, українці, так ставитися не можемо, тому що нас в цьому відношенні торкається саме життя. І ми міцніше відчуваємо його шипи. В наших ідейних переживаннях це відбивається на самому формулюванні ідеї в той же час //89

...[розмов]ляти з приводу його. Ми українці, так ставитися не можемо, тому що нас зачепав життя, і ми міцніше чуємо його шипи. Підчас наших ідейних переживань це не може не відбиватися на самих формулюваннях, але в той же час дає нам ту «душу живу», якої не маєте ви, великоросіяни, як би ви не співчували вільному розвиткові українства”. В тому ж листі далі Мик. Прок. писав: “Якщо є прагнення створити українську народну інтелігенцію, український університет, за який зараз ведеться боротьба в Галичині, повинна бути наука на українській мові... Лише тоді українство, як матиме питому [вагу] на світовому терені, коли воно спроможеться утворити солідну серйозну українську науку”. (26/IV 1912). *Нажаль немає...*

[скоріш за все йдеться про лист у відповідь. Цей абзац є неповним і де в чому повторює попередній. – Г. С.].

Тепла й близька, але не так інтимна, як з М'якотіним, була дружба Мик. Прок. з Д. М. Петрушевським. Вони з великою, щирою любов'ю ставилися один до одного, стежили за науковою діяльністю і вели інтенсивне листування, *дуже цінне для історії української культури*. Друзі докладно відзивалися на усі питання громадського та наукового життя. Петрушевський, видатний фахівець середньовіччя, людина щира та смілива, теж постраждав від режиму Кассо¹¹⁸, вийшов з групою інших професорів з Московського університету й лише за міністерства Ігнат'єва¹¹⁹ міг повернутися до університету, хоча сам був далекий від політики. //90 Він любовно стежив за багатогранною діяльністю Мик. Прок., переживаючи з ним його невдачі й радіючи успіхам. “Мені не потрібно Зайве казати Вам, чим був для мене Мик. Прок., – писав Д. М. Петрушевський удові Мик. Прок., – як багато радості дав він мені протягом нашої багаторічної ніжної дружби, яким щасливим почував я себе, коли мав можливість бачитися з ним та втішатися єднанням з ним. Усе моє життя пройшло в проміннях нашої дружби... Я любив його всіма силами моєї душі, і мені важко словами висловити, чим він був для мене” (17/ХІІ – 1935).

Характерна риса взаємовідношень між цими трьома друзями молодості. З приводу В. О. Мякотіна Д. М. Петрушевський писав: “Дружба, яка зв'язувала мене з ним, за бродницькі часи й ряд років після того цілком зникла, і коли він жив деякий час у Москві, я бачив його дуже рідко й близькості між нами не було. Сталося це якось без приводів, само по собі. Інтереси його були далекі від моїх, і ґрунту для стосунків не було. Я завжди по натурі людина партикулярна, а він цілком потопає //91 у громад[сь]кості і тим занাপастив свою наукову кар'єру, задля якої, можна казати, народився” (лист до Н[аталі] П[олонської]-В[асиленко], 2/ІІІ 1936).

Ця характеристика дуже важлива: вона в кількох рядках однаково яскраво характеризує всіх: і Мякотіна, і Петрушевського, і Мик. Прок. В той час, як Мякотін віддався політичній і громадській діяльності, Петрушевський – кабінетній науці, і обидва втратили ті спільні інтереси, що колись об'єднували їх – Мик. Прок. до кінця залишався однаково близький з тим і іншим, і в його духовному “я” однаково знаходили відгук душевні інтереси Петрушевського, цілком присвятившого себе науці, й Мякотін, що “потопав в громадськості”.

Найближче місце в житті Мик. Прок. належало М. М. Требінській. Мик. Прок. познайомився з Марією Миколаївною на початку 90-х років, у Лучицьких, і вона стала його найближчим другом, *інтересна, розумна, з розвиненим інтелектом*, й ця дружба залишилася до самої смерті М. М. Требінської р. 1934. //92 Гарна на вроду, розумна, освічена, М. М. Требінська вміла підійти до кожної людини, знайти з нею спільні інтереси. Мар[ія] Мик[олаївна] була надзвичайно чутлива, щира, охоче допомагала усім, чим могла – й коштами, і сердечною увагою, *кожному, кому треба було допомогти*.

Родина Мар. Мик. складалася з неї та двох дітей, дочки – Олени Миколаївни та сина Дмитра Миколайовича, які стали згодом відомими у Києві лікарями. В цій родині Мик. Прок. знайшов теплу, любовну атмосферу, і вона на багато років замінила його власну родину. Діти палко кохали його; коли вони підростали, Мик. Прок. брав найближчу участь в їх навчанні, *допомагав їм*, “Наш милый Василек”, – зверталися вони в листах до нього.

Нариси Наталі Полонської-Василенко про Миколу Василенка у фондах...

Мик. Прок. зв'язували з Мар. Мик. спільні інтереси, спільна громадська робота. Мар. Мик. жила тими ж інтересами, якими //93 жив Мик. Прок. Вони спільно працювали в “Обществе Грамотности” і “Народній Аудиторії”, спільно захоплені були газетною роботою. Квартира М. М. Требінської перетворилася на філіал редакції “Киевских Откликов”: Мик. Прок., О. Ф. Саліковський та інші співробітники тут обмірковували всі редакційні справи, статті, *всі подробиці кожного номера*. М. М. Требінська деякий час взяла на себе офіційно видання газети і, не шкодуючи, давала кошти на видання, на сплату штрафів, які накладала цензура. *Взагалі господа М. М. Требінської...*

О. М. Требінська яскраво описувала вражіння від рідного дому, коли приїхала на Різдвяні свята з Петербургу: вона не пізнала його: усе було охоплено новим для неї, ще чуждим, інтересом газетної справи: передові, статті, полеміки, конфіскації номерів, штрафи, тираж і таке інше – ось чим жили тепер М. М. Требінська і Мик. Прок., забуваючи усе *інше*. Але минув рік – і Ол[ена] Мик[олаївна] сама захопилася тими ж інтересами і з тривогого питала Мик. Прок.: “Невже не можна врятувати «К[иевские] Отклики»?...” //94

З в'язниці, “Хрестів” Мик. Прок. писав листи по черзі (можна було писати один раз на тиждень) до рідних та до Требінських, і ці останні, наче “соборні послання” читала всім знайомим, які писав Мик. Прок. і якій він не мав можливості відповідати. В цій сердечній, дружній родині переживав Мик. Прок. свої *важкі втрати, смерть матері, батька*, радості й невдачі й в ній знаходив моральну підтримку й втіху.

Важкі нещастя переживала родина... //95

Року 1923, 2 травня Мик. Прок. одружився з Н. Д. Полонською, яка була колись його ученицею в гімназії, теж істориком, приват-доцентом університета св. Володимира. Цей шлюб дав багато щастя обом.

Проте 1923 рік приніс Мик. Прок. й велике лихо: він був притягнутий до політичного процесу “Центра дій”, разом з групою київських професорів та своїм молодшим братом, Кост[янтин] Прок[оповичем,] і засуджений на 10 років ув'язнення: на захист його стала вся Академія Наук, і цей вирок був замінений спочатку засланням за межі країни, а далі – цілком скасований. В листопаді року 1924 Мик. Прок. був звільнений і здобув можливість продовжувати наукову роботу в Академії Наук. Важкі переживання – прилюдний процес, ув'язнення, вирок, відбилися на стані здоров'я Мик. Прок. Важка нервова хвороба спочатку поволі, але невпинно підточувала його організм.

Року 1929 почалася “реорганізація” Академії Наук, в бік “советизації” її. Все більше, крок за кроком, партійне керівництво почало забирати до своїх рук Академію. //96

Діамат, вивчення творів Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна заповняли весь час наукових робітників; почалася “критика й самокритика”, прилюдні чистки. Процес СВУ грізною хвилею пройшов по Академії Наук. Року 1933 було закрито комісії соціально-економічного відділу, в тому числі комісію для вивчення історії західно-руського та українського права. Мик. Прок. болюче переживав ці події. Він залишився академіком, але жодної активної діяльності не міг виявляти. Він втратив зміст свого життя, він опинився зайвим, за боргом життя. Хвороба його почала швидко розвиватися: *наприкінці 1929 р.* було поставлено остаточний діагноз “Паркинсонова хвороба”, або тремтячий параліч.

Останні роки – 1933–1935 були справжню мукою для Мик. Прок. Він поволі втрачав володіння рухами, не міг ходити без допомоги, не міг сам підвестися з крісла, місяцями не спав, втратив голос, слабив зір. Лише розум залишався, й він не міг відмовитися від наукової роботи: збирав матеріали для нової теми – “Положення козаків на Україні після 1782 р.” //97 і мріяв розпочати роботу, якщо йому покращає. Але вже краще не стало. До цих страждань приєдналося глибоке нещастя: року 1934, на протязі кількох місяців, померли Дм[итро] Мик[олайович] та Мар. Мик. Требінська, і Мик. Прок. важко переживав втрату кращих друзів, з якими спільно прожив 40 років.

До головної хвороби прилучилася малярія та рак печінки. 3 жовтня 1935 року Мик. Прок. упокоївся. Поховано його на Лук'янівському кладовищі недалеко від Марії Микол. [Требінської].

Так обірвалося життя Мик. Прок., яке за інших умов могло б ще багато дати рідній українській культурі.

Підводячи підсумки, треба відзначити, що Мик. Прок., не зважаючи на *несприятливі* умови, в яких проходило головним чином його життя, на важкі матеріальні умови, на необхідність літературною працею заробляти кошти на життя своє та допомогу своїм рідним, на захоплення політично-громадською діяльністю – весь час невпинно працював науково і в цілому дав надзвичайно багато. Метод його роботи був своєрідним, поча[сти] на ньому відбилася багаторічна газетна робота, поча[сти] виключна пам'ять Мик. Прок. Він здебільшого свої [праці] писав відразу, без чернеток, без змін. *Довгий час...* //98

Бібліографії праць Мик. Прок. не має. Друкувалися вони здебільшого в різних виданнях – в “Киевской Старине”, “Черниговских земских сборниках”, “Чтениях Нестора Летописца”, “Записках Укр[аїнського] Наук[ового] Товариства”, “Україні”, “Української жизни”; після відкриття Української Академії Наук Мик. Прок. майже виключно в її виданнях друкував свої праці, за невеликим винятком. Але крім цих праць та тих, що виходили окремими виданнями, він надрукував кілька сот статей в словниках Брокгауза та Єфрона, Граната, а також в різних газетах київських та петербурзьких. Там вміщав він науково-популярні статті історичного характеру, публіцистичні, критичні, бібліографічні огляди. //99

Значна частина статей підписана повністю, Мик. Василенко, або Ник. Василенко, або навіть Николай Василенко. Але ще більше статей зовсім без підпису, як здебільшого статті редакційні та передові, або підписані псевдонімами, або самими ініціалами. (Н. В.), М. В., “обиватель” тощо. Таким чином тепер навіть важко розкрити ці псевдоніми.

Приблизно Мик. Прок. надрукував коло 400 праць, з того числа, не входячи в оцінку їх, треба підкреслити, що особливе значення мають ті, які стосуються до історії українського права, як розвідки, так і видання джерел з історії права, рецензії та передмови до “Праць Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права”. Ці праці, разом зовсім з діяльністю Мик. Прок. як голови Комісії, ставлять його на видатне місце серед істориків українського права. //99

Спомини Мик. Прок. були написані під час ув'язнення в Київському “Допрі”*, року 1924. Написано було спочатку спомини про Дорпатський університет, потім – про Есмань та Полтаву. Вже після того Мик. Прок. написав спомини про дитячі роки

* Тобто “доме предварительного заключения”. – Прим. Г. С.

Нариси Наталі Полонської-Василенко про Миколу Василенка у фондах...

та навчання в глухівській прогімназії. Закінчена ця частина була за декілька днів до звільнення. На волі Мик. Прок. був знов захоплений науковою роботою і не мав вже можливості повернутися до споминів. Так вони й залишилися незакінченими.

“Два тижня в Лукьяновській в’язниці” було написано теж в Допрі; на той час в Допрі видавали збірники “Заключенный” і цей уривок був призначений для друкування в 2-му вип[уску] “Заключенного”, але видання припинилося на 1-му вип.

Умови, за яких було написано спомини, відбилися на змісті їх, зокрема це торкається частини, присвяченої Дорпату. *Відбулося й на мові – вони написані російською мовою.*

Третя частина споминів – “Історія приват-доцентства” була написана Мик. Прок. на початку революції, після 1917 р., коли //100 перед ним випадково розкрилася справжня причина його невдачі. Завдяки тому, що було знайдено в архіві лист ректора проф. Цитовича кураторові шкільної округи проф. Деревицькому. //101

ЦДАМЛМ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 1–101. Машинопис.

КОМЕНТАРІ

1. Протягом 1957–2016 рр. смт Червоне Глухівського району Сумської області. 19 травня 2016 р. відновлено історичну назву – Есмань.
2. Туманські – старшинсько-дворянський рід.
3. Судієнки – старшинсько-дворянський рід.
4. Васьков Петро Григорович (1837–1934) – громадський діяч, правник.
5. Лазаревський Олександр Матвійович (1834–1902) – історик і генеалог.
6. Дорпатський університет – університет в естонському місті Тарту (*ест. Tartu, нім. Döprat, Dörpt, рос. Юрьев, Дерпт*).
7. Штід Людвиг (1837–1918) – німецький анатом, гістолог.
8. Брікнер Олександр Густавович (1834–1896) – російський історик німецького походження, професор кафедри історії Дорпатського університету.
9. Лассаль Фердинанд (1825–1864) – німецький філософ, юрист, економіст та політичний діяч.
10. Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) – публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист, громадський діяч.
11. Іконников Володимир Степанович (1841–1923) – історик, джерелознавець.
12. Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович (1838–1916) – російський історик, археограф, літератор.
13. Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) – історик, археолог, етнограф, археограф, громадський діяч.
14. Лучицький Іван Васильович (1845–1918) – історик-медієвіст, громадський діяч.
15. Левицький Орест Іванович (1848–1922) – історик, етнограф, письменник, громадський діяч.
16. Житецький Павло Гнатович (1836–1911) – мовознавець, лексикограф, педагог і громадський діяч.
17. Науменко Володимир Павлович (1852–1919) – журналіст, філолог, педагог, громадський діяч.
18. Трегубов Єлисей Кіпріянович (1849–1920) – культурний, громадський діяч, педагог, член київської Старої громади.

19. Ківлицький Євген Олександрович (1861–1921) – літератор, педагог і громадський діяч, редактор “Киевской старины” (1889–1892).
20. Мякотін Венедикт Олександрович (1867–1937) – російський історик, публіцист, громадський діяч.
21. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868–1941) – письменниця, поетеса, драматург, прозаїк, перекладач, громадський діяч.
22. Черняхівський Олександр Григорович (1869–1939) – громадський діяч, лікар-гістолог.
23. Рум’янцевський опис (Генеральний опис Малоросії) – перепис населення і господарств Лівобережної України протягом 1765–1769 рр., проведений з метою запровадження нового державного оподаткування.
24. Лучицька (Требінська) Марія Вікторівна (1852–1924) – перекладачка, видавець, громадська діячка, дружина історика Івана Васильовича Лучицького.
25. Петрушевський Дмитро Моїсейович (1863–1942) – історик-медієвіст, учень І. В. Лучицького.
26. Піскорський Володимир Костянтинович (1867–1910) – історик-медієвіст, учень І. В. Лучицького.
27. Молчановський Никандр Васильович (1858–1906) – історик та громадський діяч.
28. Голубовський Петро Васильович (1857–1907) – історик-медієвіст.
29. Садовський (Тобілевич) Микола Карпович (1856–1933) – актор, режисер і громадський діяч, брат І. К. Карпенка-Карого, П. К. Саксаганського й М. К. Садовської-Барілотті.
30. Требінська Марія Миколаївна – вдова брата М. В. Лучицької, багато років була фактично дружиною М. П. Василенка.
31. Василенко Костянтин Прокопович (1877–1938) – політичний діяч, правник.
32. Синицький Євген Данилович (1866–1915) – юрист, педагог.
33. Александровський Василь Федорович (?–?) – громадський діяч, залізничний службовець.
34. Личков Леонід Семенович (1855–1943) – російський статистик і публіцист.
35. Матюшенко Павло Терентійович (? – після 1918) – військовий і громадський діяч, педагог.
36. Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) – історик, організатор науки, публіцист, громадський і політичний діяч.
37. Перша жіноча гімназія Кисва, зведена в 1859 р. за проектом архітектора О. Я. Шилле, названа за прізвищем київського губернатора і мецената І. І. Фундуклея.
38. Універсальна енциклопедія, випущена акціонерним видавничим товариством Ф. А. Брокгауз-І. А. Єфрон (Петербург, 1890–1907).
39. Доманицький Василь Миколайович (1877–1910) – літературознавець, історик, фольклорист, публіцист, громадсько-політичний діяч, кооператор.
40. Фокін Михайло Дмитрович – створив революційну народницьку організацію “Товариство змовників”.
41. Кістяківський Богдан Олександрович (1868–1920) – правознавець, соціолог і громадський діяч.

Нариси Наталі Полонської-Василенко про Миколу Василенка у фондах...

42. Водовозов Василь Васильович (1864–1933) – російський економіст, правник, публіцист, учасник революційного руху в Росії.
43. Булгаков Сергій Миколайович (1871–1944) – російський філософ і теолог.
44. Бердяєв Микола Олександрович (1874–1948) – російський філософ.
45. Вагнер Юлій Миколайович (1865–?) – зоолог, громадський і політичний діяч.
46. Беренштам Вільям Людвигович (1839–1904) – громадський діяч, педагог, учений-археолог.
47. Буда Сергій Олексійович (1866–1942) – історик, журналіст, перекладач.
48. Єфремов (Охріменко) Сергій Олександрович (1876–1939) – громадський і політичний діяч, літературний критик, історик літератури.
49. Імшенецький Яків Кіндратович (1858–1938) – громадський і політичний діяч, статистик, публіцист.
50. Короленко Володимир Галактіонович (1853–1921) – російський письменник, журналіст, публіцист, громадський діяч.
51. Оберучев Костянтин Михайлович (1864–1929) – військовий і політичний діяч.
52. Осадчий Тихон Іванович (1866–1945) – економіст, статистик, громадський і політичний діяч.
53. Саліковський Олександр Хомич (1866–1925) – громадсько-політичний діяч, журналіст.
54. Стешенко Іван Матвійович (1873–1918) – громадський і політичний діяч, педагог, літературознавець, письменник, перекладач.
55. Шраг Ілля Людвигович (1847–1919) – громадський і політичний діяч, адвокат.
56. Ярошевич Андрій Іванович (1875–1941) – економіст, педагог.
57. Скоріш за все Яремич Степан Петрович (1869–1939) – мистецтвознавець та художник.
58. Русова (Ліндфорс) Софія Федорівна (1856–1940) – педагог, громадська діячка.
59. Ідеться про: Всемирная история: У 3 т. / Под общ. ред. Ю. А. Г. Пфлуг-Гартунга. – СПб.: Брокгауз–Ефрон, 1910–1912.
60. Одна з найбільших російських універсальних енциклопедій.
61. Модзалевський Вадим Львович (1882–1920) – історик, археограф, архівіст і генеалог.
62. Щоголів Сергій – київський цензор.
63. Савенко Анатолій Іванович (1874–1922) – публіцист, громадський і політичний діяч.
64. Біляшівський Микола Федотович (1867–1926) – археолог, етнограф, мистецтвознавець, громадський діяч.
65. Деревницький Олексій Миколайович (1859–1943) – філолог, історик, педагог.
66. Цитович Микола Матрініанович (1861–1919) – економіст, статистик.
67. Гессен Сергій Йосипович (1887–1950) – російський філософ, правник, педагог.

68. Перетц Володимир Миколайович (1870–1935) – філолог, історик, організатор науки.
69. Павлуцький Григорій Григорович (1861–1924) – історик мистецтва.
70. Лобода Андрій Митрофанович (1871–1931) – фольклорист, літературознавець, етнограф, педагог, історик театру.
71. Данилевич Василь Юхимович (1872–1936) – історик, археолог, нумізмат.
72. Зіньківський Василь Васильович (1881–1962) – філософ, психолог.
73. Флоринський Тимофій Дмитрович (1854–1919) – російський філолог-славіст, історик, громадський діяч.
74. Князь Кудашев Володимир Миколайович (1863–1946) – історик, меценат, просвітник кабардинського народу; повна назва згаданої книги – “Исторические сведения о кабардинском народе: К 300-летию Дома Романовых” (К., 1913. – 283 с.).
75. Зновицький Йосип Йосипович (?–?) – нотаріус м. Нова Ушиця Ушицького повіту Подільської губернії.
76. Довнар-Запольський Митрофан Вікторович (1867–1934) – білоруський історик, етнограф, фольклорист, економіст.
77. Лазаревська Катерина Олександрівна (1879–1939) – донька О. М. Лазаревського, археограф, палеограф.
78. Армашевський Петро Якович (1851–1919) – геолог, громадський діяч.
79. Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) – історик, публіцист, літературознавець, бібліограф, громадський і політичний діяч.
80. Обнінський Віктор Петрович (1867–1916) – російський громадсько-політичний діяч, член партії кадетів.
81. Ніковський Андрій Васильович (1885–1942) – громадський і політичний діяч, мовознавець, літературний критик, журналіст.
82. Ледницький Олександр Робертович (1866–1934) – польський юрист, фінансист, політик, дипломат.
83. Грушевська (Вояківська) Марія Сильвестрівна (1868–1948) – педагог, перекладач, дружина М. С. Грушевського.
84. Спекторський Євген Васильович (1875–1954) – правник і філософ.
85. Ясинський Михайло Микитович (1862–?) – історик-медієвіст, правник.
86. Гренер Карл Едуард Вільгельм (1867–1939) – німецький військовий і політичний діяч.
87. Любинський Микола Михайлович (1891–1938) – мовознавець, громадський і політичний діяч.
88. Сахно-Устимович Микола Миколайович (1863–1918) – інженер-технолог, політичний і громадський діяч, перший виконувач обов’язків отамана (голови) Ради Міністрів (по 30 квітня 1918 р.).
89. Скоропадський Павло Петрович (1873–1945) – громадський, політичний і військовий діяч, гетьман України (квітень–грудень 1918 р.).
90. ...сф’ів – членів Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ).
91. Шульгін Олександр Якович (1889–1960) – політичний, громадський, культурний і науковий діяч.
92. Ржепецький Антон Карлович (?–?) – громадський і політичний діяч, міністр фінансів за доби гетьманату П. П. Скоропадського.

Нариси Наталі Полонської-Василенко про Миколу Василенка у фондах...

93. Лизогуб Федір Андрійович (1851–1928) – громадський і політичний діяч, у 1918 р. міністр внутрішніх справ і голова Ради міністрів Української Держави.

94. Гутник Сергій Михайлович (?–?) – фінансист, громадський і політичний діяч, травень–жовтень 1918 р. – міністр торгівлі і промисловості Української Держави.

95. Стебницький Петро Януарійович (1862–1923) – громадський і політичний діяч, письменник, публіцист.

96. Дорошенко Петро Якович (1858–1919) – історик, державний і громадський діяч, дядько Д. І. Дорошенка.

97. Огієнко Іван Іванович (митрополит Іларіон, 1882–1972) – політичний, громадський і церковний діяч, мовознавець, історик церкви, педагог, митрополит (від 1944 р.).

98. Вернадський Володимир Іванович (1863–1945) – філософ, природознавець, мислитель, засновник геохімії, біогеохімії та радіогеології.

99. Тутківський Павло Аполлонович (1858–1930) – геолог, географ, педагог.

100. Тимченко Євген Костянтинівич (1866–1948) – мовознавець, перекладач.

101. Кримський Агатангел Юхимович (1871–1942) – історик-орієнталіст, філолог, письменник, перекладач.

102. Тимошенко Степан Прокопович (1878–1972) – вчений-механік.

103. Туган-Барановський Михайло Іванович (1865–1919) – економіст, громадський і політичний діяч.

104. Мануйлов (Мануїлов) Олександр Аполлонович (1861–1929) – російський економіст, громадський і політичний діяч.

105. Сушицький Феоктист Петрович (1883–1920) – філолог, педагог.

106. Шліхтер Олександр Григорович (1868–1940) – революціонер, більшовицький партійний діяч, економіст.

107. Тарановський Федір Васильович (1874–1936) – історик, правник.

108. Максимейко Микола Олексійович (1870–1941) – історик, правник, педагог, громадський діяч.

109. Барвінський Віктор Олександрович (1885–1940) – історик, архівіст.

110. Слабченко Михайло Єлисейович (1882–1952) – історик, правник, педагог.

111. Отамановський Валентин Дмитрович (1893–1964) – історик, бібліограф, краєзнавець, громадський і політичний діяч.

112. Дністрянський Станіслав Северинович (1870–1935) – правник, політолог, політичний діяч.

113. Окиншевич Лев Олександрович (1898–1980) – історик, правник.

114. Грабар Володимир Емануїлович (1865–1956) – російський юрист-міжнародник.

115. Смирнов Павло Петрович (1882–1947) – російський історик.

116. Маєтсья на увазі Двінська фортеця, нині Даугавпілс, тут протягом 1911–1912 рр. перебував в ув'язненні В. О. Мякотін.

117. Струве Петро Бернгардович (1870–1944) – російський економіст, історик, філософ, публіцист, громадський і політичний діяч.

118. Кассо Лев Аристидович (1865–1914) – російський юрист, міністр народної освіти протягом 1910–1914 рр.

119. Ігнат'єв Павло Миколайович (1870–1945) – граф, російський політичний діяч, міністр народної освіти протягом 1915–1916 рр.

Григорій СТАРИКОВ

Григорій Стариков (Київ). **Нариси Наталі Полонської-Василенко про Миколу Василенка у фондах Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України**

Публікується один з варіантів нарису про історика, правознавця, академіка Миколу Василенка, який подає стислий огляд його життя крізь призму бачення його дружини – історика Наталі Полонської-Василенко.

Ключові слова: Микола Василенко, Наталя Полонська-Василенко, нарис.

Григорій Стариков (Київ). **Очерки Натальи Полонской-Василенко о Николае Василенко в фондах Центрального государственного архива-музея литературы и искусства Украины**

Публикуется один из вариантов очерка об историке, правоведе, академике Николае Василенко, в котором дан обзор его жизни сквозь призму видения его жены – историка Наталии Полонской-Василенко.

Ключевые слова: Николай Василенко, Наталья Полонская-Василенко, очерк.

Hryhorii Starykov (Kyiv). **Natalia Polonskaya-Vasylenko's Essay On Mykola Vasylenko in the Collections of the Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine**

The author publishes one of the essays on the historian, lawyer, and academician Mykola Vasylenko. There is an overview of his life through his wife's, Natalia Polonska-Vasylenko's, assesment.

Key words: Mykola Vasylenko, Natalia Polonska-Vasylenko, essay.